Państwowe Muzeum Archeologiczne
w Warszawie

WIADOMOŚCI ARCHEOLOGICZNE LXXI

Bulettin
Archéologique
Polonais

Varsovie 2020

Warszawa 2020

WIADOMOŚCI ARCHEOLOGICZNE LXXI

Tom ten Redakcja poświęca pamięci

Prof. dr hab. Teresy Dąbrowskiej

(17.09.1934–19.10.2020)

redaktorki
„Wiadomości Archeologicznych”
w latach 1975–2013

Redaktor Naczelny
Editor in Chief
dr Wojciech Brzeziński

Sekretarz Redakcji
Managing Editor
dr hab. Jacek Andrzejowski

Członkowie Redakcji
Editors
Grażyna Orlińska, Radosław Prochowicz, Andrzej Jacek Tomaszewski, Katarzyna Watemborska-Rakowska, Kaja Jaroszewska

Rada Naukowa
Scientific Advisory Board
prof. dr hab. Wojciech Nowakowski (Wydział Nauk o Kulturze i Sztuce Uniwersytetu Warszawskiego), prof. dr Audronė Bliujienė (Klaipėdos universitetas), prof. dr hab. Claus von Carnap-Bornheim (Stiftung Schleswig-Holsteinische Landesmuseen, Zentrum für Baltische und Skandinavische Archäologie, Schleswig), prof. dr hab. Zbigniew Kobyliński (Instytut Archeologii Uniwersytetu Kardynała Stefana Wyszyńskiego), prof. dr hab. Jerzy Maik (Instytut Archeologii i Etnologii Polskiej Akademii Nauk), prof. dr hab. Dieter Quast (Forschungsinstitut für Archäologie, Römisch-Germanisches Zentralmuseum, Mainz), prof. dr hab. Paweł Valde-Nowak (Instytut Archeologii Uniwersytetu Jagiellońskiego)

Czasopismo recenzowane ◆ Peer-reviewed journal

Tłumaczenia
Translation
Kinga Brzezińska
Jacek Andrzejowski, Piotr Godlewski

Korekta tłumaczeń
Linguistic revision
Dena Angevin

Korekta
Proof-reading
Autorzy
Katarzyna Watemborska-Rakowska

Skład i łamanie
Layout
JRJ

Rycina na okładce
Cover picture
Siekierka brązowa z Gól, pow. grodziski. Rys.: Lidia Kobylińska i Bartłomiej Karch
Bronze axe from Gole, Grodzisk Mazowiecki County. Drawing: Lidia Kobylińska & Bartłomiej Karch

© Państwowe Muzeum Archeologiczne w Warszawie, 2020
© Autorzy, 2020

Mazowsze. serce Polski

Państwowe Muzeum Archeologiczne jest instytucją finansowaną ze środków Samorządu Województwa Mazowieckiego

Adres redakcji
Editorial office
Państwowe Muzeum Archeologiczne, ul. Długa 52 (Arsenał), 00-241 Warszawa
tel.: +48 (22) 5044 841, +48 (22) 5044 813; fax: +48 (22) 831 51 95
e-mail: j.andrzejowski@wiadomosci-archeologiczne.pl

Strona www
Home Page
http://www.wiadomosci-archeologiczne.pl
http://www.wiadomosci-archeologiczne.pl/en

Tomy archiwalne
Archival issues
http://www.wiadomosci-archeologiczne.pl/Archiwum
http://www.wiadomosci-archeologiczne.pl/Archive

ISSN
0043-5082

INDEX COPERNICUS INTERNATIONAL

WIADOMOŚCI ARCHEOLOGICZNE LXXI (2020)

SPIS TREŚCI
CONTENTS

ROZPRAWY / PAPERS

Jan Schuster — Dom to nie tylko dach i cztery ściany… O budownictwie w późnej starożytności w Europie Północnej i Środkowej ze szczególnym uwzględnieniem ziem polskich — 3
A House Means Not Only Four Walls and a Roof… On House Building in Northern and Central Europe in Late Antiquity with Special Consideration of Poland

Magdalena Natuniewicz-Sekuła, Jarosław Strobin — Produkcja późnych typów bransolet wężowatych na przykładzie znalezisk z cmentarzyska w Weklicach, stan. 7, pow. elbląski — 161
The Manufacture of Late Types of Shield-headed Bracelets on the Example of Finds from the Cemetery at Weklice, site 7, Elbląg County

MISCELLANEA / MISCELLANEA

Grażyna Orlińska — Siekierki tulejkowate z łukowato facetowanymi bokami z dorzecza środkowej Wisły — 189
Socketed Axes with Facetted Sides from the Middle Vistula Basin

Mirosława Andrzejowska — Halsztackie ozdoby brązowe z Warszawy-Wilanowa — 217
Hallstatt Period Ornaments from Warszawa-Wilanów

Bartłomiej Kaczyński — ***Sadłowo*** – nieznany typ bimetalicznych szpil kultury pomorskiej — 239
Sadłowo – Unknown Type of Bimetallic Pins of the Pomeranian Culture

Marta Krzyżanowska — Drobne przedmioty szklane – analiza archeologiczna żetonów do gry z okresu wpływów rzymskich z terenu Polski — 251
Small Glass Objects – Archaeological Analysis of Counters from the Roman Iron Age from Poland

MATERIAŁY / MATERIALS

Anna Strobin — Niepublikowane materiały z cmentarzyska w Żukczynie, powiat gdański (dawn. *Suckschin, Kr. Danziger Höhe*) w świetle archiwum Józefa Kostrzewskiego — 269
Unpublished Material from the Cemetery at Żukczyn, Gdańsk County (fmr. *Suckschin, Kr. Danziger Höhe*) in Light of Józef Kostrzewski's Archive

Bartłomiej Kaczyński, Marcin Woźniak — Grodzisk Mazowiecki, stan. X – cmentarzysko kultury grobów kloszowych i kultury przeworskiej — 289
Grodzisk Mazowiecki, site X – a Cemetery of the Cloche Grave and Przeworsk Cultures

Tomasz Rakowski — Głos tradycji. Cmentarzysko z okresu wpływów rzymskich w Wyszomierzu Wielkim, pow. zambrowski — 319
The Voice of Tradition. A Cemetery from the Roman Period at Wyszomierz Wielki, Zambrów County

ODKRYCIA / DISCOVERIES

Karolina Bucka — Brązowa siekierka z tulejką i uszkiem z Kurcewa, pow. stargardzki — 355
Bronze Socketed Axe with a Loop from Kurcewo, Stargard County

Adam Cieśliński — Prowincjonalnorzymska zapinka Almgren 236c z Bajd w pow. iławskim – jeden z najstarszych śladów penetracji Pojezierza Iławskiego przez ludność kultury wielbarskiej — 359
Roman Provincial Brooch Almgren 236c from Bajdy, Iława County – One of the Oldest Traces of Penetration of the Iława Lakeland by the Wielbark Culture

Marcin Woźniak, Artur Grabarek — Cmentarzysko kultury przeworskiej w Kurkach, pow. działdowski, stan. III — 369
Przeworsk Culture Cemetery at Kurki, Działdowo County, Site III

Aneta Kuzioła — Nowe materiały z okresu wpływów rzymskich z Osówki, pow. lubelski — 384
New Finds from the Roman Period from Osówka, Lublin County

Renata Madyda-Legutko, Michał Wojenka — A Rediscovered Decorative Strap-end from Ciemna Cave in Ojców — 389
Ponownie odkryte ozdobne okucie pasa z Jaskini Ciemnej w Ojcowie

Przemysław Dulęba, Magdalena Woińska — Unikatowa zapinka z Rajszewa, pow. legionowski. Przyczynek do studiów nad sytuacją kulturową w okresie wędrówek ludów na Mazowszu — 400
A Unique Brooch from Rajszew, Legionowo County. A Contribution to Studies on the Cultural Situation in the Migration Period in Mazovia

Urszula Perlikowska-Puszkarska — Naczynia późnośredniowieczne i nowożytne z cmentarzysk kultury przeworskiej w Żdżarowie, pow. sochaczewski i w Nadkolu, pow. węgrowski — 406
Late Medieval and Modern Vessels from Przeworsk Culture Cemeteries at Żdżarów, Sochaczew County and Nadkole, Węgrów County

WYKAZ SKRÓTÓW / ABBREVIATIONS — 413

Wiadomości Archeologiczne LXXI, 2020: 319–353
https://doi.org/10.36154/wa.71.2020.09

TOMASZ RAKOWSKI

GŁOS TRADYCJI. CMENTARZYSKO Z OKRESU WPŁYWÓW RZYMSKICH W WYSZOMIERZU WIELKIM, POW. ZAMBROWSKI

THE VOICE OF TRADITION. A CEMETERY FROM THE ROMAN PERIOD AT WYSZOMIERZ WIELKI, ZAMBRÓW COUNTY

Abstract: *The paper discusses a small burial ground from the beginning of the Late Roman Period that is located in the east of Poland. All twelve graves are dated to the B2/C1–C1a phase, with eleven of them typical of the Wielbark Culture. The richest burial (object 110) contains a wheel-made clay vessel, fragments of terra sigillata pottery, metal parts of a timber game board and fragments of glass counters, as well as weapons (shield fittings and two spearheads) and equestrian equipment (pair of spurs). The very presence of the weapons and their ritual destruction seem to be out of their time, being in fact rooted in the tradition of the Przeworsk Culture. The two spearheads of the Scandinavian type may, however, belong to the armament of the Wielbark Culture, which actually is almost unknown.*

Słowa kluczowe: *okres wpływów rzymskich, kultura wielbarska, cmentarzyska, groby z bronią, gry planszowe*
Keywords: *Roman Period, Wielbark Culture, cemeteries, weapon graves, board games*

Wszyscy demokraci sprzeciwiają się dyskwalifikowaniu ludzi z powodu ich urodzenia; tradycja sprzeciwia się dyskwalifikowaniu ludzi z powodu ich śmierci[1].

Wyszomierz Wielki położony jest na skraju Międzyrzecza Łomżyńskiego i Wysoczyzny Wysokomazowieckiej – krain należących odpowiednio do Niziny Północnomazowieckiej i Niziny Północnopodlaskiej. Charakterystyczną formą terenową jest w tej okolicy kemowo-morenowy wał, tworzący ciągnące się południkowo skupisko wyniesień noszące nazwę Czerwonego Boru i rozdzielające obie jednostki geograficzne[2]. Otoczony podmokłymi łąkami Wyszomierz Wielki znajduje się na południowym krańcu Czerwonego Boru i oddzielony jest od niego półtorakilometrowej szerokości pasem łęgów, z których początek bierze płynący na zachód ku Narwi Orz (Ryc. 1). Na wschód i południe od Wyszomierza drobne strumienie tworzą źródła Jasionki, kierującej się na południe ku Brokowi, prawemu dopływowi Bugu.

Stanowisko 6 (AZP 43-76/20) w Wyszomierzu Wielkim zostało zarejestrowane w trakcie badań AZP w 1985 roku. Przeprowadzone tu w latach 2015 i 2016 prace archeologiczne poprzedzały budowę drogi ekspresowej S8 (E67, inaczej *Via Baltica*), łączącej centrum Polski z Litwą, Łotwą, Estonią i Finlandią. Przebadano obszar o powierzchni 463,1 ara, odkrywając liczne obiekty osadowe kultury łużyckiej, ciałopalne cmentarzysko z okresu wpływów rzymskich oraz pozostałości osad z okresu średniowiecza i czasów nowożytnych[3]. Nekropola jest

[1] G.K. Chesterton, *Ortodoksja* (tłum. M. Sobolewska), Warszawa 2012, 79.

[2] J. Kondracki 1998, 187–188, 211–212, ryc. 7, 29; por. J. Solon *et alii* 2018, mapa.

[3] Zob. M. Kiełbasińska, S. Żółkowski *et alii*, *Opracowanie wyników ratowniczych archeologicznych badań wykopaliskowych stanowiska Wyszomierz – 6, gm. Szumowo, pow. zambrowski, woj. podlaskie. AZP 43-76/20 [Współrzędne GPS: N 52°88'92", E 22°04'54"] na trasie rozbudowy drogi krajowej nr 8 do parametrów drogi ekspresowej S-8 na*

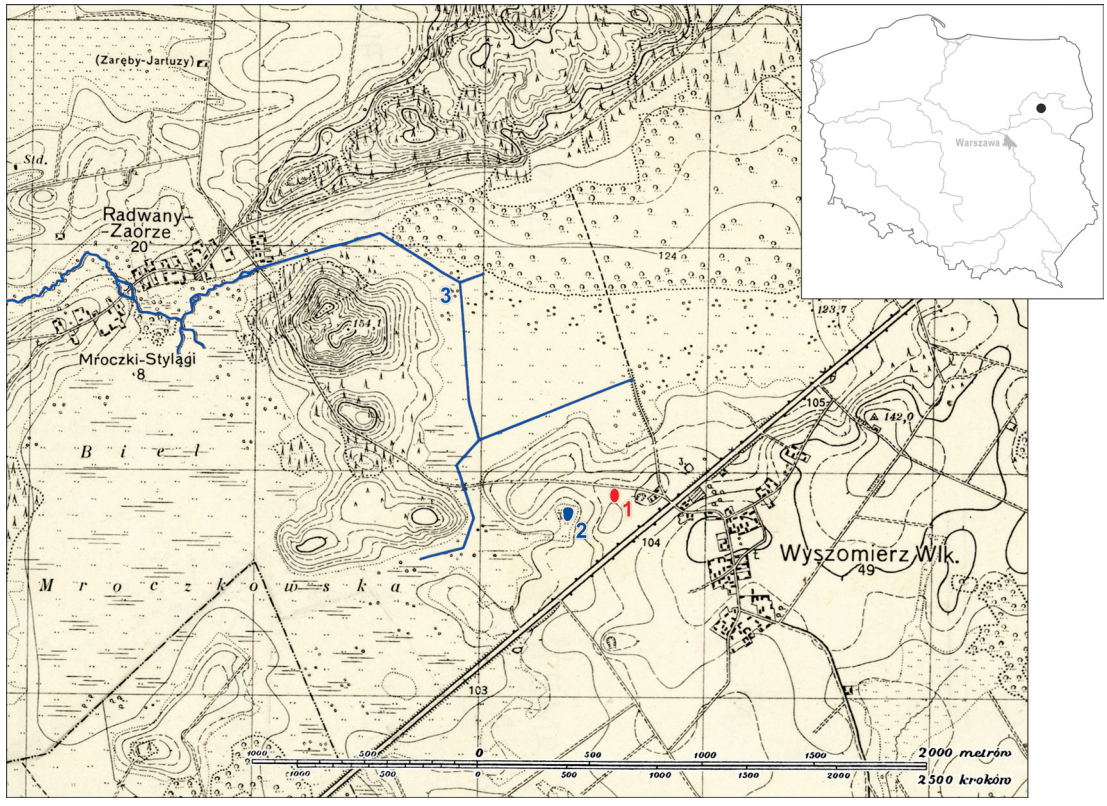

Ryc. 1. Wyszomierz Wielki, pow. zambrowski. Wycinek mapy topograficznej z lokalizacją cmentarzyska (1); zaznaczono położenie dawnego jeziorka (2) i górny bieg rzeki Orz (3). Mapa Wojskowego Instytutu Geograficznego z roku 1934 (*Szepietowo, Pas 37, Słup 35E*). Oprac. graficzne: T. Rakowski

Fig. 1. Wyszomierz Wielki, Zambrów County. Fragment of the topographic map with location of the cemetery (1); the former lake (2) and the upper course of the Orz River (3) are marked. Map of the Military Geographical Institute from 1934 (*Szepietowo, Pas 37, Słup 35E*). Graphics: T. Rakowski

zaskakująco mała, liczyła bowiem jedynie dwanaście grobów – duży zakres prac terenowych oraz pierwotne ukształtowanie terenu pozwalają sądzić, że przebadana została w całości (Ryc. 2).

Nietypowa wydaje się być jej lokalizacja względem otaczających ją form terenowych. Położona była na piaszczystym, żwirowatym jęzorze łukowato wcinającym się w podmokłe łąki, z których początek bierze rzeka Orz. Wychodził on z terenu, na którym znajduje się wieś Wyszomierz Wielki, w kierunku pasma moren na północnym zachodzie, lokalnie określanych jako Borek Mroczkowski. Zmeliorowane obecnie łąki leżące na zachód i południowy zachód od nich były niegdyś mo-

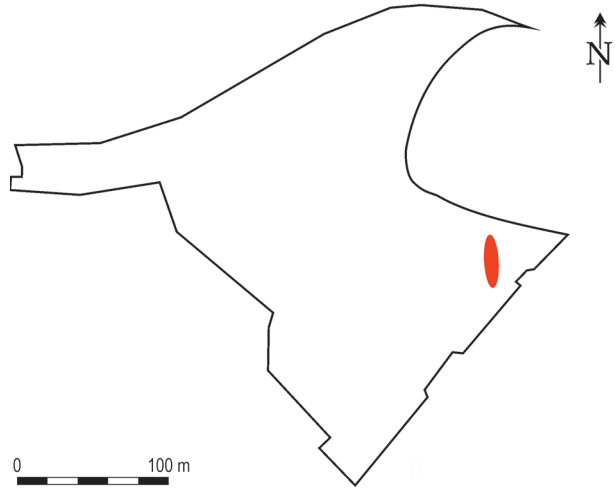

Ryc. 2. Wyszomierz Wielki, pow. zambrowski. Zarys obszaru przebadanego archeologicznie z lokalizacją cmentarzyska z okresu wpływów rzymskich. Rys.: T. Rakowski

Fig. 2. Wyszomierz Wielki, Zambrów County. Outline of the excavated area with location of the cemetery from the Roman Period. Drawing: T. Rakowski

odcinku ok. km 562+620 do KM 562+930, przeprowadzonych w okresie 30 maja – 10 lipca 2015 r.; 26–29 czerwca 2016 r. Część pierwsza i druga, Warszawa 2017 (mps w archiwum Muzeum Północno-Mazowieckiego w Łomży). W dalszej części cytowane jako: *Opracowanie…*

Zabytki i dokumentacja badań znajdują się Muzeum Północno-Mazowieckim w Łomży. Za ich udostępnienie i okazaną pomoc pragnę podziękować Panu dr. Jerzemu Jastrzębskiemu, dyrektorowi Muzeum, oraz Pani Małgorzacie Kuklińskiej z Działu Archeologicznego.

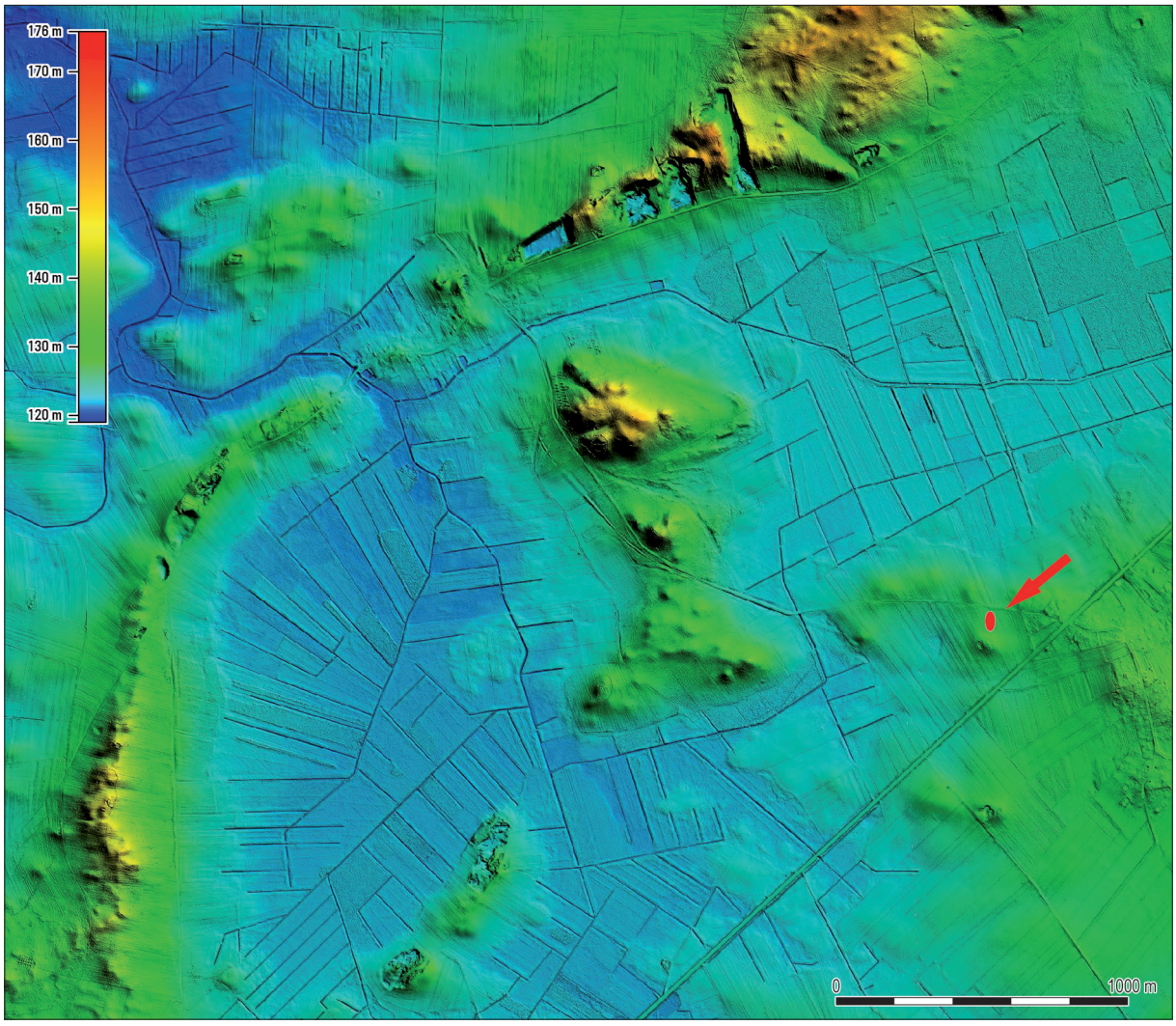

Ryc. 3. Numeryczny model terenu na północny zachód od Wyszomierza Wielkiego z lokalizacją cmentarzyska. Czytelny jest południowy skraj wyniesień *Czerwonego Boru* (na północy) oraz zmeliorowany teren dawnych mokradeł, dający początek rzece Orz. Oprac. graficzne: T. Rakowski

Fig. 3. Digital elevation model northwest of Wyszomierz Wielki with the location of the cemetery. The southern edge of the *Czerwony Bór* highlands (in the north) and the drained area of the former wetlands, giving rise to the Orz River, are clearly visible. Graphics: T. Rakowski

kradłami, nazywanymi Bielą Mroczkowską. W okolicy nie brakuje wyraźnych wyniesień, mimo to cmentarzyska nie ulokowano na jednym z nich, w sposób typowy dla mazowieckich cmentarzysk z okresu wpływów rzymskich, a nawet nie wybrano najwyższego miejsca tych piaszczystych wydm. Pochówki złożono w siodle między sąsiadującymi niewielkimi pagórkami, które otaczały łukiem nieistniejące już dziś jeziorko, będące najprawdopodobniej źródłem jednej z licznych strug płynących ku północnemu zachodowi i dających początek rzece Orz (Ryc. 1, 3). Możliwe, że w pierwszych wiekach naszej ery źródło to było znaczącym miejscem w lokalnej mikrogeografii i przypisywano mu jakieś znaczenie religijne, co zdecydowało o takiej a nie innej lokalizacji miejsca grzebalnego.

KATALOG

Groby datowane na okres wpływów rzymskich (nr. 108, 109A, 109B, 110, 111, 138, 139, 227, 228, 229, 235 i 236) ewidencjonowano w trakcie badań z zachowaniem ciągłości numeracji dla wszystkich obiektów archeologicznych na stanowisku. Jedenaście z nich było grobami jamowymi, a jedynie jeden – obiekt 110 – ulokowany niejako centralnie wobec pozostałych, z najbogatszym wyposażeniem, był grobem popielnicowym. Rysunki i opisy obiektów sporządzono przede wszystkim na podstawie *Opracowania*…[4]. Numery zabytków na rycinach

[4] Zamieszczone w nim zostały jedynie schematyczne, czarno-białe rysunki/szkice planów i przekrojów obiektów 110, 138, 139, 227, 228,

z inwentarzami zespołów odpowiadają numeracji w Katalogu.

Kości ludzkie oznaczył dr. Łukasz M. Stanaszek z Pracowni Antropologicznej Państwowego Muzeum Archeologicznego w Warszawie[5], zaś kości zwierzęce opracowała dr hab. Annę Gręzak z Zakładu Bioarcheologii Instytutu Archeologii Uniwersytetu Warszawskiego (Aneks 1).

Obiekt 108

Grób ciałopalny jamowy (Ryc. 4/108). W planie zarys owalny, o wym. ok. 50×40 cm[6], w przekroju nieckowaty, o głęb. ok. 6 cm. Wypełnisko czarnoszare, piaszczyste. Grób wkopany w gruboziarnisty, ciemnożółty i żółty żwirowaty piasek calcowy.
Inwentarz: 1. Fragment grzebienia z poroża, być może jednoczęściowego[7].
Kości ludzkie: kobieta (?), *adultus* (25–35 lat).
Datowanie: faza $B_2/C_1–C_{1a}$.

Obiekt 109A

Grób ciałopalny jamowy (Ryc. 4/109A). W planie zarys zbliżony do kolistego, o średn. ok. 40 cm, w przekroju nieckowaty, o głęb. ok. 10 cm. Wypełnisko ciemnożółte i jasnobrązowe, piaszczyste. Grób wkopany w ciemnożółty i żółty żwirowaty piasek calcowy.
Inwentarz (Ryc. 4/109A): **1.** Trzy fragmenty zapinki kapturkowej serii wschodniej, ze stopu miedzi. Zachowana główka z górną częścią kabłąka, nóżka ze zniszczoną, odkształconą pochewką i fragment igły. Kabłąk zdobiony podwójnymi liniami rytymi wypełnionymi poprzecznymi nacięciami, imitującymi inkrustację perełkowanym drucikiem. Wym. 33×22×3 mm, 22×29×9 mm. **2.** Trzy druciki ze stopu miedzi, dług. 16, 11 i 10 mm, z czego jeden, o dług. 11 mm, spiralnie skręcony (być może ułamki rozwiniętej sprężyny zapinki). **3.** Dwa fragmenty jednowarstwowego grzebienia z poroża, odkształcone w ogniu. Obie powierzchnie zdobione rytymi liniami i kółkami z zaznaczonym środkiem. Wym. 45×35×5 i 40×33×5 mm. **4.** Gliniany przęślik dwustożkowaty z płaskimi biegunami, jasnobrązowy, spękany, ze śladami przepalenia. Średn. 38–40 mm, wys. 24 mm. **5.** Trzy fragmenty stopionego nieokreślonego przedmiotu srebrnego (jeden o wym. ok. 36×16×9 mm oraz dwie drobne grudki); waga 19 g. **6.** Fragment skorodowanego przedmiotu ze stopu miedzi. Dług. 24 mm. **7.** Fragment skorodowanego przedmiotu żelaznego w postaci drucika z przytopioną grudką stopu miedzi. Dług. 44 mm. **8.** Siedem grudek stopów miedzi, z nieokreślonego przedmiotu. Waga 16,6 g.
Kości ludzkie: kobieta (?), *adultus* (ok. 25 lat).
Datowanie: faza $B_2/C_1–C_{1a}$.

Obiekt 109B

Grób ciałopalny jamowy (Ryc. 4/109B). W planie zarys zbliżony do kolistego, o średn. ok. 50 cm, w przekroju nieckowaty, o głęb. ok. 18 cm. Wypełnisko ciemnobrązowe, piaszczyste. Grób wkopany w ciemnożółty i żółty żwirowaty piasek calcowy.
Inwentarz: Brak wyposażenia.
Kości ludzkie: osoba dorosła (?), płeć nieokreślona.
Datowanie: faza $B_2/C_1–C_{1a}$ (?).

Obiekt 110

Grób ciałopalny popielnicowy (Ryc. 5/110). Jama o zarysie owalnym, o wym. ok. 40×46 cm, w przekroju nieckowata, o głęb. ok. 26 cm. Wypełnisko ciemnoszare, piaszczyste. Popielnica wstawiona w centrum jamy, przy niej część wyposażenia[8]. Grób wkopany w ciemnożółty i żółty żwirowaty piasek calcowy.
Inwentarz (Ryc. 5/110–8/110, 13:5, 15): **1.** Żelazny imacz tarczy z rynienkowatym uchwytem i niewydzielonymi płytkami do nitów, z podwójną linią rytą u nasady tych płytek; w jednej płytce zachowany żelazny nit. Dług. 144 mm, szer. płytek 24 mm, szer. uchwytu 17,5 mm, grub. blachy 1,5 mm, dług. nitu 17 mm, światło nitu (grub. deski tarczy) 12 mm. **2.** Żelazne umbo z tępym kolcem, zniszczone i mocno skorodowane. Pierwotna średn. ok. 140–150 mm (wys. niemożliwa do odtworzenia). **3.** Żelazny grot broni drzewcowej, lekko zgięty, mocno skorodowany. Liść pierwotnie prawdopodobnie przewężony w części środkowej, z niskim ale wyraźnie zarysowanym żeberkiem. Tulejka ośmioboczna bez widocznych śladów skuwania, z otworami na nit. Dług. 243 mm, dług. liścia ok. 160 mm, najw. szer. liścia 50 mm. **4.** Żelazny grot broni drzewcowej z dwoma niesymetrycznymi zadziorami, zgięty intencjonalnie. Liść bez wyraźnego żeberka, o płaskim, rombowatym przekroju. Tulejka w przekroju kolista, bez śladów skuwania, z nitem mocującym drzewce. Dług. 307 mm, dług. liścia ok. 150 mm, szer. liścia u nasady zadziorów 35 mm. **5.** Żelazna ostroga kabłąkowa z dużym bodźcem wykonanym ze zwiniętej blachy. Odkształcona, zniszczona; kabłąk skręcony, kolec zmiażdżony. Zach. szer. 100 mm, wys. 110 mm. **6.** Żelazna ostroga kabłąkowa z dużym bodźcem wykonanym ze skręconej blachy. Odkształcona, zniszczona; kabłąk rozgięty, kolec zmiażdżony. Zach. szer. 130 mm, wys. 95 mm. **7.** Kółko żelazne ze skobelkiem do osadzenia w drewnie. Średn. ok. 20 mm, dług. skobelka 22 mm, dług. trzpienia

229 i 235. Brakujące plany obiektów 108, 109A, 109B i 236 odtworzono na podstawie schematycznego planu cmentarzyska w skali 1:200 i/lub opisów zawartych w *Opracowaniu*... Brakujące przekroje narysowano schematycznie na podstawie opisów obiektów (np.: obiekt 108 – *jama nieckowata, głęboka na 0,06 m*, itp.) i oznaczono jako wątpliwe. Zdjęcia obiektów wykorzystano w ograniczonym zakresie – mają one niewielkie rozmiary i rozdzielczość, przy ich wykonywaniu zastosowano też zbyt mocne skróty perspektywiczne.

[5] Pełen opis materiałów kostnych zob.: https://doi.org/10.36154/wa.71.2020.09 (plik dodatkowy).

[6] Podane w *Opracowaniu*... wymiary (*0,52×0,39 m*) są bardzo precyzyjne, w kontekście żwirowatej struktury calca wydają się jednak niezbyt wiarygodne.

[7] Przedmiot prawdopodobnie zaginął. W inwentarzu polowym określony jest jako *ozdoba kościana*, ale w *Opracowaniu*... już dokładniej jako *1 fragment grzebienia rogowego (17×15×7 mm)*. Brak wzmianek o nitach i podobne zabytki znalezione w sąsiednich grobach pozwalają przyjąć, że był to kolejny grzebień jednoczęściowy.

[8] Zgodnie z zapisem w *Opracowaniu*...: *Przy zachodnim boku urny znajdowały się elementy uzbrojenia, ozdoby i części stroju i fr. terra sigillata złożono do urny wraz ze szczątkami ciałopalenia*. Na fotografiach planu i przekroju grobu widać, że obok umba i imacza leżała też ostroga oraz jedno z okuć.

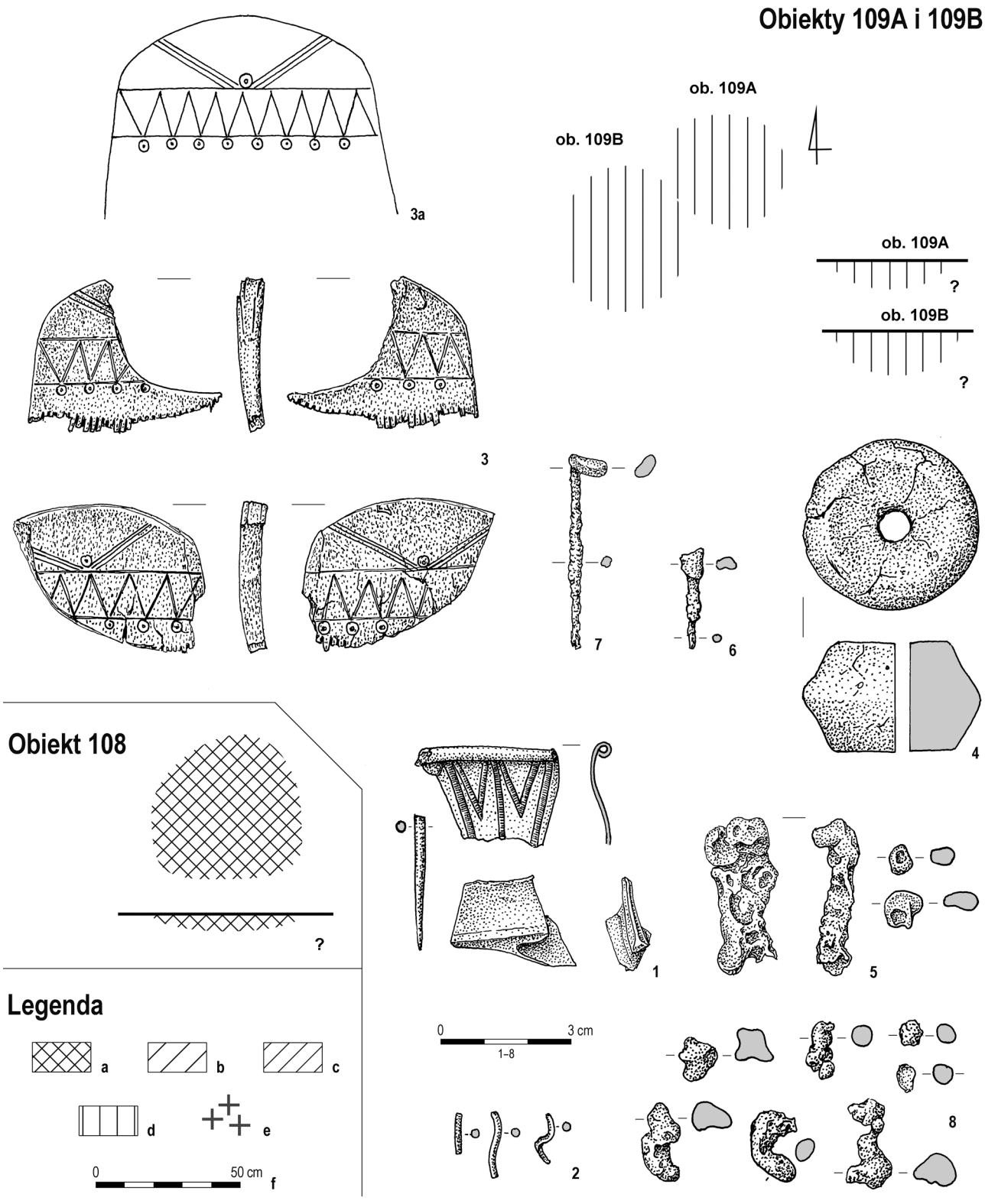

Ryc. 4. Wyszomierz Wielki, pow. zambrowski. Obiekty 108, 109A i 109B. Obiekt 109A: 1, 2, 6, 8 – stop miedzi, 3 – poroże, 4 – glina, 5 – srebro, 7 – żelazo/stop miedzi. Legenda: a – ziemia czarna i/lub szaroczarna; b – ziemia jasnoszara; c – ziemia ciemnoszara; d – ziemia jasnobrązowa lub ciemnożółta; e – przepalone kości; f – skala planów i przekrojów grobów. Rys.: T. Rakowski i B. Karch

Fig. 4. Wyszomierz Wielki, Zambrów County. Features 108, 109A i 109B. Feature 109A: 1, 2, 6, 8 – copper alloy, 3 – antler, 4 – clay, 5 – silver, 7 – iron/copper alloy. Key: a – black and/or grey black soil; b – light grey soil; c – dark grey soil; d – light brown and/or dark yellowish soil; e – burnt bones; f – scale of grave plans and cross-sections. Drawing: T. Rakowski & B. Karch

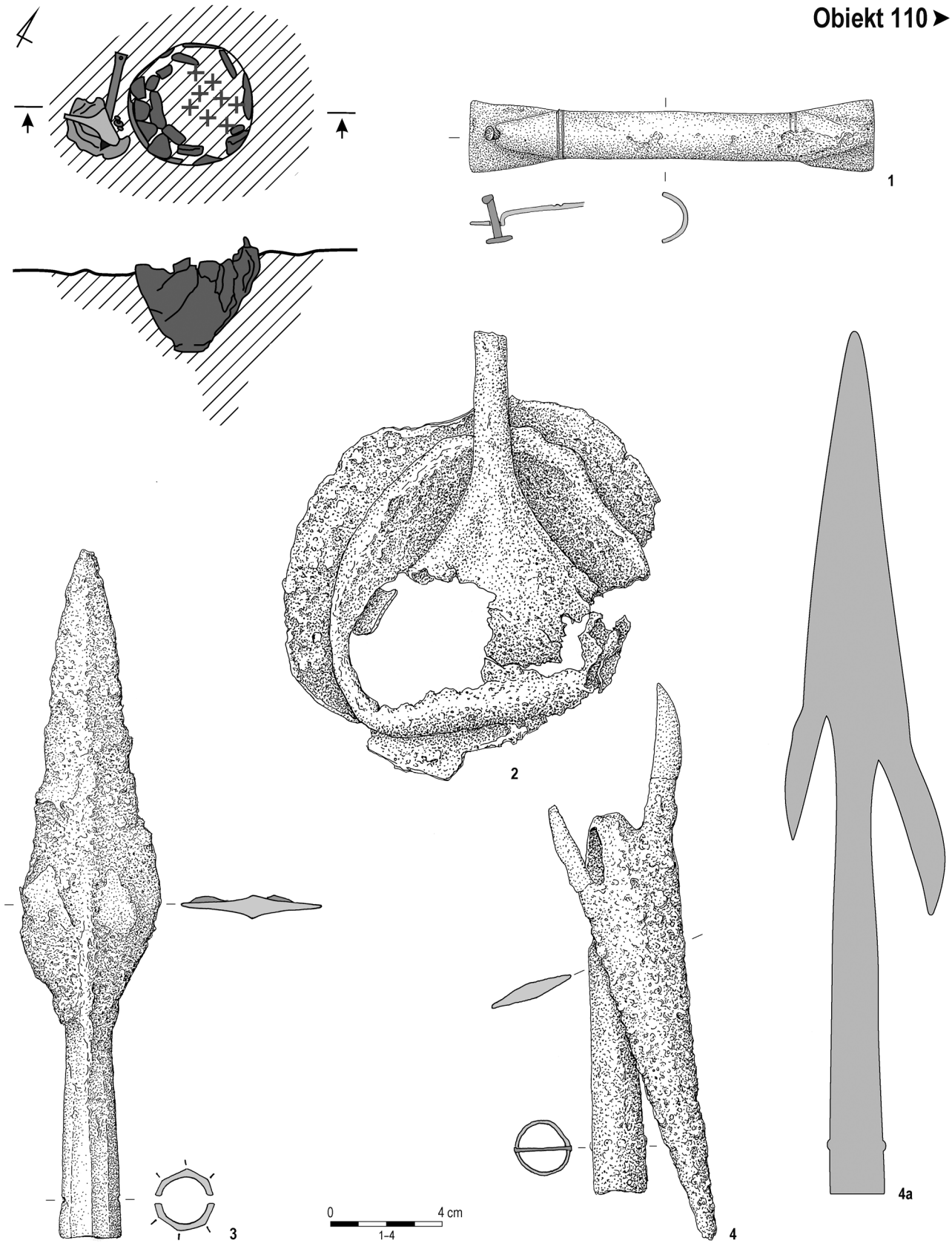

Ryc. 5. Wyszomierz Wielki, pow. zambrowski. Obiekt 110: 1–4 – żelazo. Rys.: T. Rakowski i B. Karch
Fig. 5. Wyszomierz Wielki, Zambrów County. Feature 110: 1–4 – iron. Drawing: T. Rakowski & B. Karch

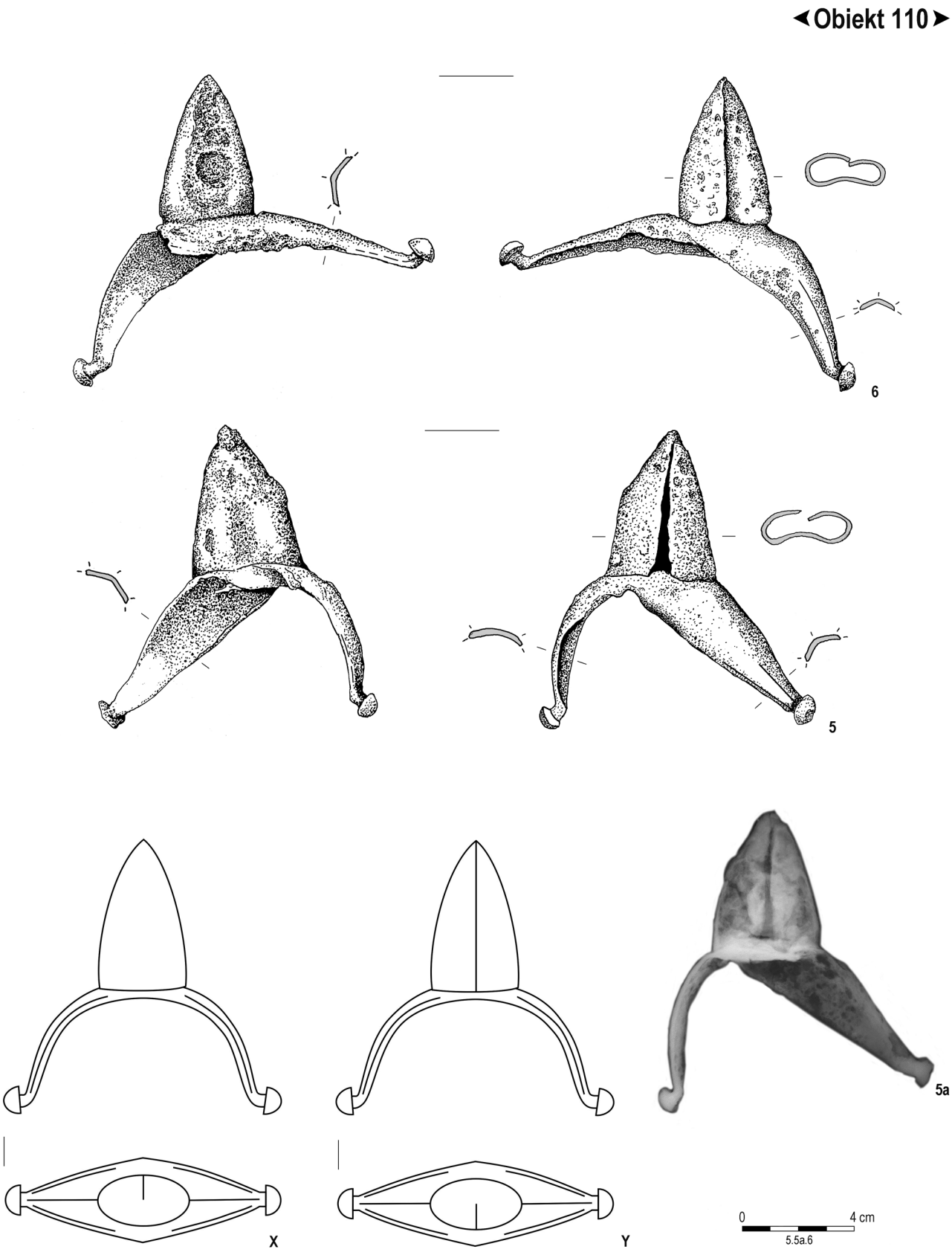

Ryc. 6. Wyszomierz Wielki, pow. zambrowski. Obiekt 110: 5, 6 – żelazo (5a – zdjęcie RTG; X, Y – schematyczna rekonstrukcja ostróg). Rys.: T. Rakowski i B. Karch. Fot. : W. Weker

Fig. 6. Wyszomierz Wielki, Zambrów County. Feature 110: 5, 6 – iron (5a – RTG photo; X, Y – schematic reconstruction of spurs). Drawing: T. Rakowski & B. Karch. Photo: W. Weker

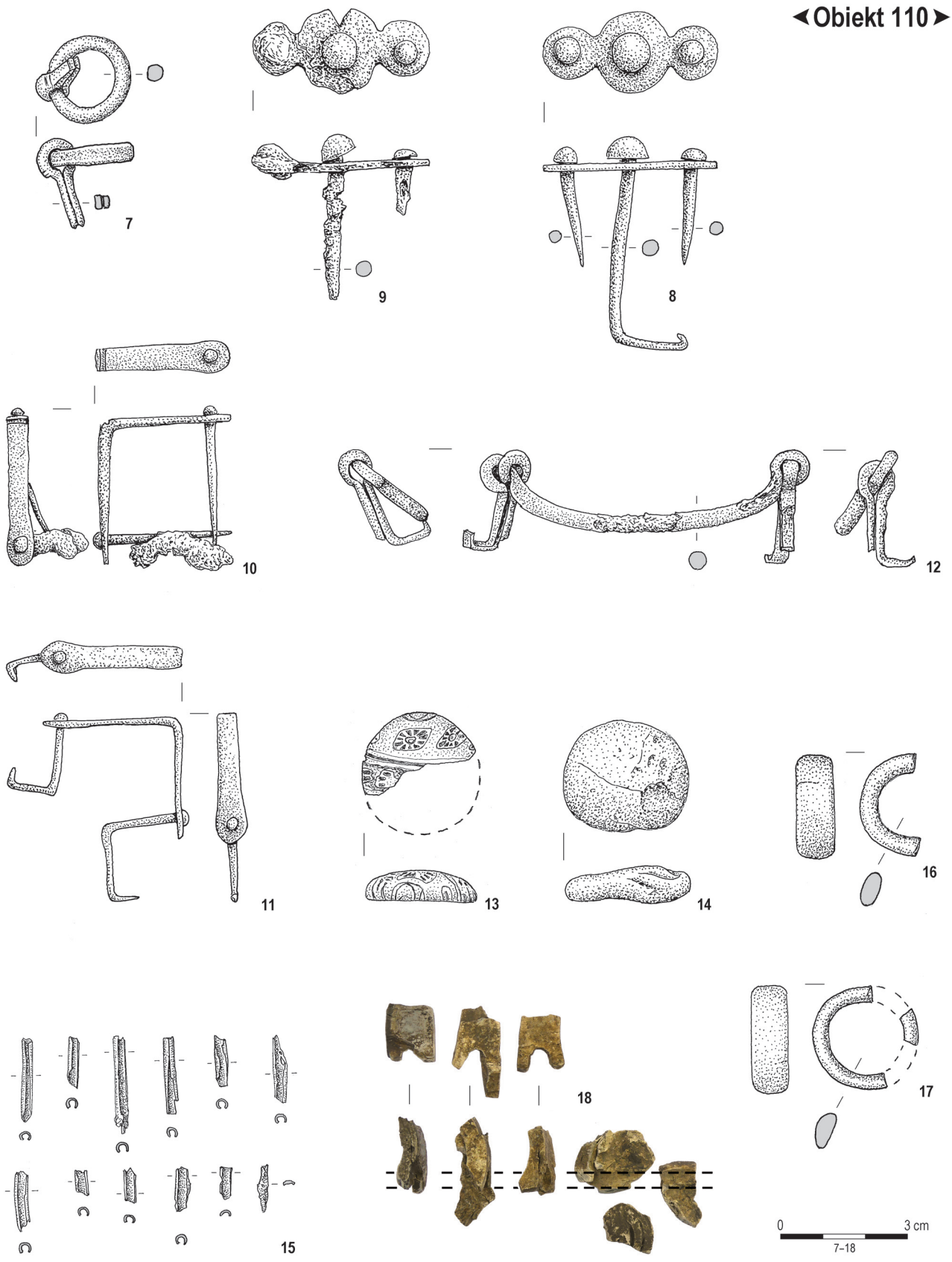

Ryc. 7. Wyszomierz Wielki, pow. zambrowski. Obiekt 110: 7–12 – żelazo, 13, 14 – szkło, 15 – stop miedzi, 16–18 – poroże. Rys.: T. Rakowski i B. Karch. Fot.: T. Rakowski

Fig. 7. Wyszomierz Wielki, Zambrów County. Feature 110: 7–12 – iron, 13, 14 – glass, 15 – copper alloy, 16–18 – antler. Drawing: T. Rakowski & B. Karch. Photo: T. Rakowski

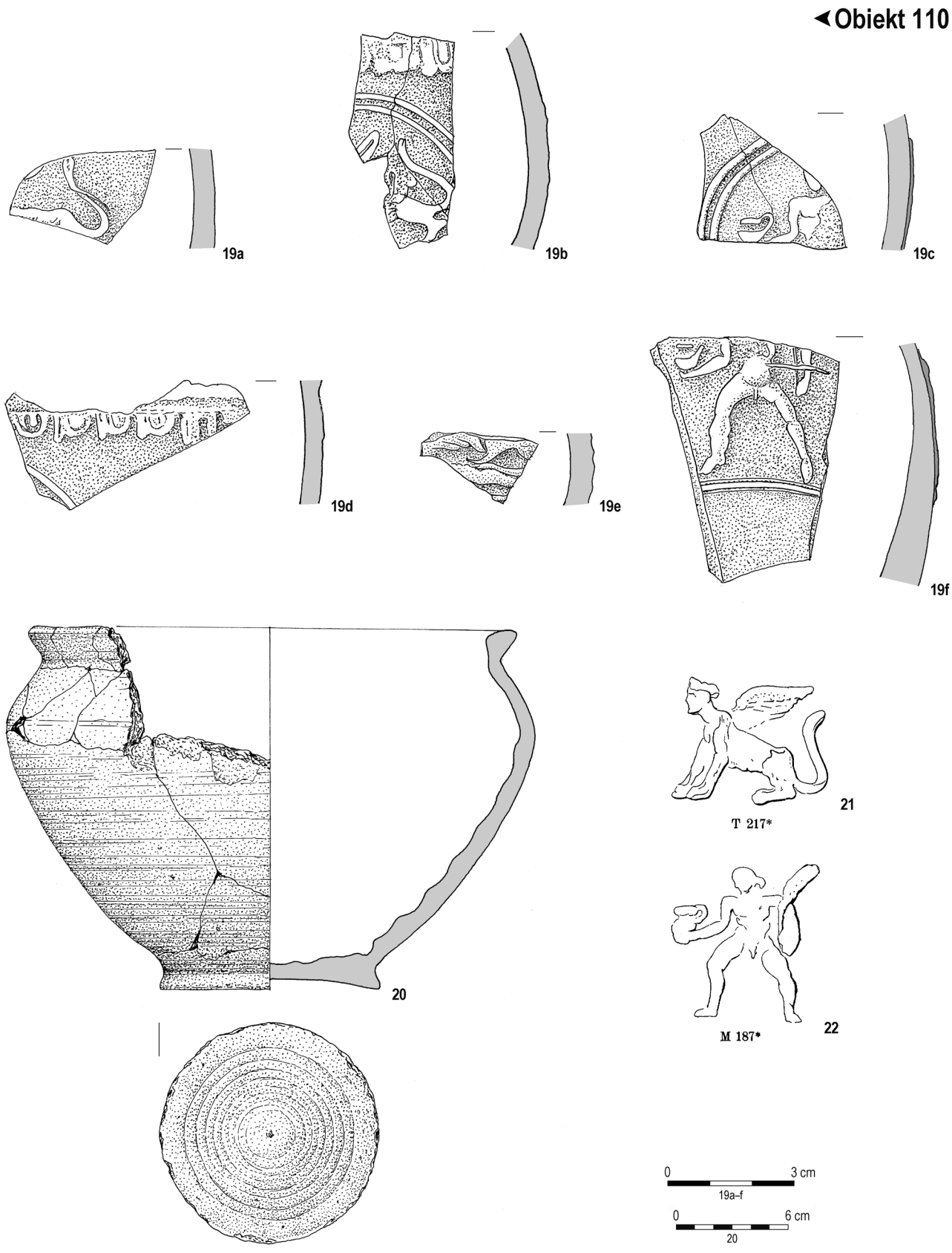

Ryc. 8. Wyszomierz Wielki, pow. zambrowski. Obiekt 110: 19, 20 – glina. Rys.: T. Rakowski i B. Karch (19, 20). Pełne wizerunki stempli z gryfem (21) i *kroczącym z dzbanem* (22) wg: W. Ludowici 1908

Fig. 8. Wyszomierz Wielki, Zambrów County. Feature 110: 19, 20 – clay. Drawing: T. Rakowski & B. Karch (19, 20). Full images of stamps with a gryphon (21) and 'a walking with a jug' (22) after: W. Ludowici 1908

skobelka 13 mm. **8.** Żelazne „blaszkowate" okucie przedmiotu drewnianego, wycięte z jednego kawałka blachy, o kształcie zbliżonym do trzech ułożonych liniowo kolistych tarczek, w których tkwią trzy nity o półkolistych główkach. Nit w tarczce centralnej ma półkulistą główkę (średn. ok. 9 mm) i zwężający się trzon (dług. ok. 56 mm) o kolistym przekroju, zagięty pod kątem prostym, z haczykowatym zakończeniem. Nity w mniejszych tarczkach mają półkuliste główki (średn. ok. 6 mm) i zwężające się ku końcowi trzpienie (dług. ok. 24 mm) o kolistym przekroju. Średn. tarczki środkowej ok. 20 mm, tarczek bocznych ok. 13 mm, łączna dług. ok. 42 mm. **9.** Podobne okucie żelazne, skorodowane, z częściowo odłamanymi nitami; tarczka środkowa z ubytkami korozyjnymi. Średn. tarczki środkowej ok. 20 mm, tarczek bocznych ok. 12 mm, zach. dług. nitu w tarczce środkowej ok. 30 mm, nitu z rozszczepionym trzpieniem w mniejszej tarczce ok. 13 mm, łączna dług. ok. 42 mm. **10.** Żelazne okucie narożnika przedmiotu drewnianego, w postaci zagiętego pod kątem prostym paska blachy (dług. ok. 60 mm, szer. ok. 5 mm) o lekko rozszerzonych, zaoblonych końcach, w których tkwią nity żelazne o małych główkach i zwężających się trzonach (dług. ok. 30 i 33 mm); końce nitów zagięte i o siebie zaczepione; do jednego z nitów przytopiony fragment stopionego szkła barwy jasnozielonej. **11.** Żelazne okucie narożnika przedmiotu drewnianego w postaci zagiętego pod kątem prostym paska blachy (dług. ok. 60 mm, szer. ok. 5 mm) o lekko rozszerzonych, zaoblonych końcach, w których tkwią nity żelazne o małych główkach i zwężających się trzonach (dług. ok. 40 mm), dwukrotnie zagiętych pod kątem prostym. **12.** Uchwyt żelazny przedmiotu drewnianego, wykonany z łukowato wygiętego pręta o końcach zagiętych w koliste uszka, w których umieszczono dwa skobelki z zagiętymi końcami, służące do mocowania w drewnie. Dług. 78 mm, wys. 28 mm, grub. pręta uchwytu 5 mm, dług. skobelków 24 mm, światło skobelka (domniemana grubość drewna) 15 mm. **13.** Fragment mozaikowego żetonu do gry ze szkła przejrzystego i opakowego: jasnożółtego, białego, turkusowego i niebieskiego, z motywem floralnym. Średn. pierwotna ok. 28 mm, grub. ok. 7 mm. **14.** Nadtopiony żeton do gry z niebieskiego szkła przejrzystego. Wym. ok. 30×26×9 mm. **15.** 12 fragmentów zniszczonych i w różnym stopniu odkształconych rynienkowatych okuć ze stopu miedzi. Przekroje nieregularne, łódeczkowate, krawędzie lekko zagięte do wewnątrz. Dług. od ok. 10 do ok. 34 mm, szer. zewn. 3–4 mm, szer. wewn. 2,5–3 mm, grub. blachy 0,5–0,7 mm. **16.** Fragment pierścienia z poroża. Średn. zewn. ok. 25 mm, wewn. ok. 15 mm, grub. ok. 4 mm, szer. ok. 9 mm. **17.** Dwa fragmenty pierścienia z poroża. Średn. zewn. ok. 25 mm, wewn. ok. 17 mm, grub. ok. 4 mm, szer. ok. 9 mm. **18.** Sześć fragmentów przepalonego przedmiotu z poroża, z zachowanym fragmentarycznie otworem po nicie (średn. ok. 4 mm) oraz widocznymi na jednym z fragmentów nasadami zębów (zapewne pozostałości grzebienia). **19a–f.** Sześć fragmentów naczynia *terra sigillata*, lekko przepalonych, najpewniej z misy typu Dragendorff 37. **20.** Popielnica – wazowate naczynie gliniane wykonane przy użyciu koła garncarskiego. Powierzchnia zewnętrzna i wewnętrzna oraz przełom barwy od ciemnożółtej do jasnobrązowej. Na powierzchni zewnętrznej widoczne dookolne linie powstałe podczas toczenia; na powierzchni wewnętrznej dostrzegalne ślady wyciągniętych wałków. Na wydzielonym dnie wyraźne koncentryczne koła. Glina z bardzo drobną domieszką tłucznia mineralnego. Wys. 195 mm, średn. wylewu 260 mm, brzuśca 290 mm, dna 120 mm.
Kości ludzkie: mężczyzna, wczesny *maturus* (ok. 40 lat).
Kości zwierzęce: młoda świnia, kura.
Datowanie: faza $B_2/C_1–C_{1a}$.

Obiekt 111
Grób ciałopalny jamowy (Ryc. 9/111). W planie zarys owalny[9], o wym. ok. 40×20 cm, w przekroju nieckowaty o głęb. ok. 20 cm. Grób wkopany w ciemnożółty i żółty żwirowaty piasek calcowy.
Inwentarz (Ryc. 9/111, 13:1.2): **1.** Grudka stopionego srebra. Wym. ok. 11×6×6 mm, waga 2,3 g. **2.** Fragment szpili z poroża lub kości o niezdobionej, rozszerzającej się główce. Dług. zach. 31 mm, średn. główki 6 mm. **3.** Mały fragment przedmiotu ze stopu miedzi, w postaci nieregularnej blaszki. Wym. ok. 17,5×13 mm, grub. 1 mm. **4.** Okucie zamka skrzyneczki drewnianej w postaci czworobocznej blaszki żelaznej z dwoma dużymi otworami; krawędź jednego z otworów wyrobiona wskutek nacisku klucza. W trzech narożnikach zachowane nity z zagiętymi końcami, mocujące okucie do drewna; czwarty narożnik uszkodzony, z widocznym fragmentem otworu na nit. Wym. 75×45mm, grub. 2 mm, średn. otworów ok. 10 mm, dług. nitów ok. 15 mm, światło nitów (domniemana grub. deski) 10 mm. **5.** Kapturkowa zapinka ze stopu miedzi. Na kabłąku zdobiona trójkątami z podwójnych bruzd, zwieńczonymi kółkami, oraz pasmami wypełnionymi drobnymi nacięciami; podobne pasma u nasad grzebyka i na końcu nóżki. Pochewka i igła odłamane (zachowana końcówka igły). Dług. 44 mm, dług. sprężyny 42 mm, szerokość grzebyka 22 mm, szerokość nóżki 27,5 mm. **6.** Analogiczna zapinka kapturkowa ze stopu miedzi, uszkodzona, zachowana w trzech fragmentach. Brak sprężyny, zachowany fragment cylinderka z ułamkiem górnej cięciwy, pochewka wysoka, uszkodzona, lekko odkształcona. Pierwotna dług. ok. 50 mm, szer. grzebyka 21 mm, szerokość nóżki 28 mm.
Kości ludzkie: *adultus/maturus* (ok. 35 lat), płeć nieokreślona.
Datowanie: faza $B_2/C_1–C_{1a}$.

Obiekt 138
Grób ciałopalny jamowy (Ryc. 9/138). W planie zarys owalny[10], o wym. ok. 48×37 cm, w przekroju nieckowaty, o głęb. ok. 20 cm. Wypełnisko szare, piaszczyste. Grób wkopany w ciemnożółty i żółty żwirowaty piasek calcowy.
Inwentarz: brak wyposażenia.
Kości ludzkie: osoba dorosła, płeć nieokreślona.
Datowanie: faza $B_2/C_1–C_{1a}$ (?).

Obiekt 139
Grób ciałopalny jamowy (Ryc. 9/139). W planie zarys kolisty, o średn. ok. 30 cm, w przekroju nieckowaty, o głęb. ok. 20 cm. Wypełnisko szare, piaszczyste. Grób wkopany w ciemnożółty i żółty żwirowaty piasek calcowy.
Inwentarz (Ryc. 9/139): **1.** Okucie końca pasa wykonane ze stopu miedzi, zakończone pierścieniem z występem. Skuwka z jed-

[9] W *Opracowaniu…* jako *jama kolista, o średnicy 0,40 m.*
[10] W *Opracowaniu…* jako *jama kolista o średnicy 0,48×030 m.*

nym nitem do mocowania rzemienia pasa. Strona zewnętrzna zdobiona podwójnymi i pojedynczymi rytymi bruzdami, dolna część trzonu facetowana przy krawędziach. Dług. 82 mm, szer. pierścienia 9,5 mm, najw. szer. skuwki 14,5 mm. **2.** Fragment stopionego przedmiotu ze stopu miedzi w postaci całkowicie zdeformowanych i odkształconych blaszek – prawdopodobnie pozostałość sprzączki pasa ze skuwką. Wym. ok. 23×29×9 mm.
Kości ludzkie: mężczyzna (?), *maturus* (35–45 lat).
Datowanie: faza B_2/C_1–C_{1a}.

Obiekt 227
Grób ciałopalny jamowy (Ryc. 10/227). W planie zarys zbliżony do kolistego, o średn. ok. 47 cm, w przekroju nieckowaty, o głęb. ok. 20 cm. Wypełnisko ciemnoszare i czarne, piaszczyste. Grób wkopany w ciemnożółty i żółty żwirowaty piasek calcowy.
Inwentarz (Ryc. 10/227, 14): **1.** Fragment jednoczęściowego grzebienia z poroża (?) o niezdobionej powierzchni. Krawędź symetrycznie sfazowana. Zach. wys. 38 mm, zach. szer. ok. 38 mm, grub. ok. 6 mm. **2.** Trzy amorficzne grudki stopionego przedmiotu srebrnego. Wym. 9×8×5 mm, 8×11×5,5 mm, 26×11×6,5 mm, waga łączna 11,1 g. **3.** Dwie amorficzne grudki stopionego przedmiotu ze stopu miedzi. Wym. 12,5×9×5 mm i 35×21×8 mm, waga łączna 13,7 g. **4.** Dwustożkowy paciorek srebrny, pusty w środku, wykonany ze zwijanego i lutowanego

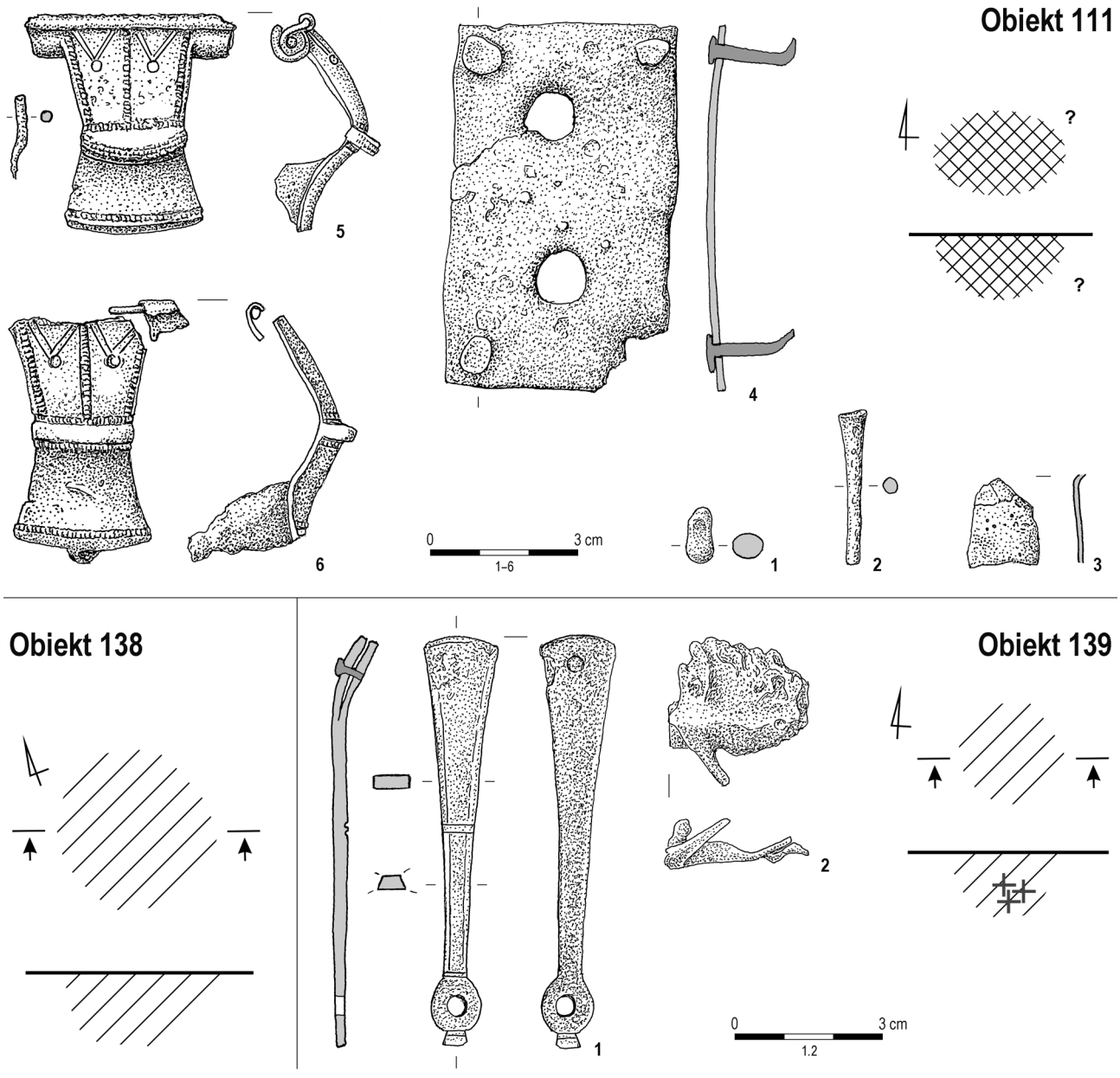

Ryc. 9. Wyszomierz Wielki, pow. zambrowski. Obiekty 111 i 139. Obiekt 111: 1 – srebro, 2 – poroże, 3, 5, 6 – stop miedzi, 4 – żelazo. Obiekt 138. Obiekt 139: 1, 2 – stop miedzi. Rys.: T. Rakowski i B. Karch

Fig. 9. Wyszomierz Wielki, Zambrów County. Features 111 and 139. Feature 111: 1 – silver, 2 – antler, 3, 5, 6 – copper alloy, 4 – iron. Feature 138. Feature 139: 1, 2 – copper alloy. Drawing: T. Rakowski & B. Karch

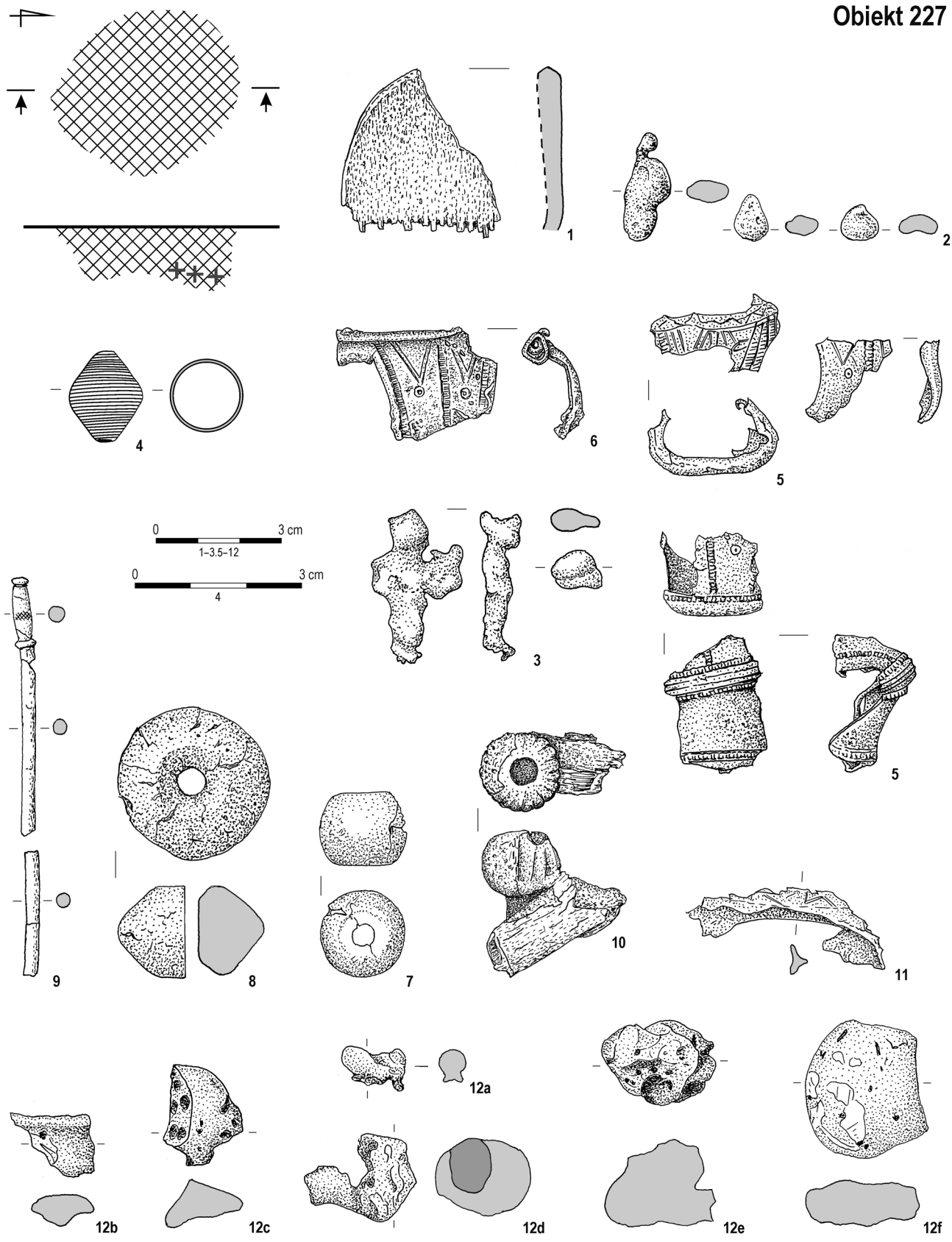

Ryc. 10. Wyszomierz Wielki, pow. zambrowski. Obiekt 227: 1, 9 – poroże, 2, 4 – srebro, 3, 5, 6, 11 – stop miedzi, 7, 8 – glina, 10 – glina kwarcowa, 12 – szkło. Rys.: T. Rakowski i B. Karch

Fig. 10. Wyszomierz Wielki, Zambrów County. Feature 227: 1, 9 – antler, 2, 4 – silver, 3, 5, 6, 11 – copper alloy, 7, 8 – clay, 10 – quartzite clay, 12 – glass. Drawing: T. Rakowski & B. Karch

drutu. Wys. 16 mm, szer. 13 mm, średnica drutu ok. 0,6 mm, waga 2,2 g. **5.** Zapinka kapturkowa serii wschodniej, ze stopu miedzi, zniszczona (zachowane trzy nadtopione fragmenty). Kabłąk zdobiony trzema pasmami podwójnych linii rytych oraz dwoma trójkątami utworzonymi przez takie linie i zwieńczonymi kółkami z zaznaczonym środkiem. **6.** Fragment kabłąka analogicznej zapinki kapturkowej ze stopu miedzi. **7.** Beczułkowaty paciorek gliniany, barwy jasnobrązowej. Średn. 21 mm, wys. 17 mm. **8.** Dwustożkowaty przęślik gliniany o wklęsłych biegunach, spękany, ze śladami przepalenia. Średn. 35 mm, wys. 22 mm. **9.** Trzy fragmenty szpili z poroża lub kości z wrzecionowatą główką zamkniętą z obu stron pierścieniowatymi zgrubieniami, w części centralnej zdobioną drobnymi ukośnymi nacięciami, tworzącymi motyw kratki. Dług. 92 mm, średn. główki 4,5 mm, średn. trzonu 3 mm. **10.** Paciorek melonowaty wykonany z gliny kwarcowej, barwy turkusowej, przepalony, częściowo oblany stopionym szkłem barwy czerwonej i zielonej, z przywartym ułamkiem kości długiej. Średn. 19 mm, wys. 16 mm. **11.** Fragment niezidentyfikowanego przedmiotu ze stopu miedzi, być może części krawędziowej, stopiony i pogięty. Na jednej z powierzchni zachowane ślady ornamentu w postaci linii rytych. **12a–f.** Sześć fragmentów paciora, stopionego i skruszonego, wykonanego z wielobarwnego szkła, głównie ciemnego, niemal czarnego, oraz czerwonego, białego i turkusowego. **13.** Trzy drobne fragmenty blaszek ze stopu miedzi (nie rys.).
Kości ludzkie: kobieta (?), wczesny *adultus* (ok. 20 lat).
Datowanie: faza $B_2/C_1–C_{1a}$.

Obiekt 228
Grób ciałopalny jamowy (Ryc. 11/228). W planie zarys kolisty, o średn. ok. 35 cm, w przekroju nieckowaty, o głęb. ok. 18 cm. Wypełnisko ciemnoszare i czarne, piaszczyste. Grób wkopany w ciemnożółty i żółty żwirowaty piasek calcowy.
Inwentarz (Ryc. 11/228, 13:3.4): **1.** Sprzączka z ramą D-kształtną, dwudzielna, ze stopu miedzi. Skuwka dwuwarstwowa, prostokątna, z dwoma nitami o małych kulistych główkach. Wym. ok. 34×22×6 mm. **2.** Zapinka z wysoką pochewką, ze stopu miedzi, uszkodzona, nadtopiona, zachowana w trzech fragmentach. Sprężyna ośmiozwojowa, być może pierwotnie zamknięta na końcach pierścieniami z nacinanego drutu. Kabłąk drucikowaty, pierwotnie facetowany (?). Na końcu nóżki zachowany mały guzek. Pochewka odłamana. Dług. zach. ok. 45 mm, dług. sprężynki 16 mm. **3.** Zapinka kapturkowa ze stopu miedzi. Kabłąk zdobiony trzema pasmami podwójnych linii rytych oraz dwoma trójkątami utworzonymi przez takie linie. Od strony główki grzebyk podkreślony dwiema bruzdami rytymi, od strony nóżki drobnym ustępem. Dług. 42 mm, najw. szer. 44 mm, szer. grzebyka 24 mm, nóżki 24 mm. **4.** Analogiczna zapinka kapturkowa ze stopu miedzi, uszkodzona; brak sprężyny z igłą oraz jednego z kapturków, drugi kapturek zachowany fragmentarycznie. Dług. 44 mm, zach. szer. główki 36 mm, szer. grzebyka 23 mm, nóżki 23 mm. **5.** Jednoczęściowy grzebień z poroża, zachowany w dwóch fragmentach. Jedna z powierzchni zdobiona dwoma pasmami podwójnych linii rytych w części dolnej, górna krawędź symetrycznie ścięta,

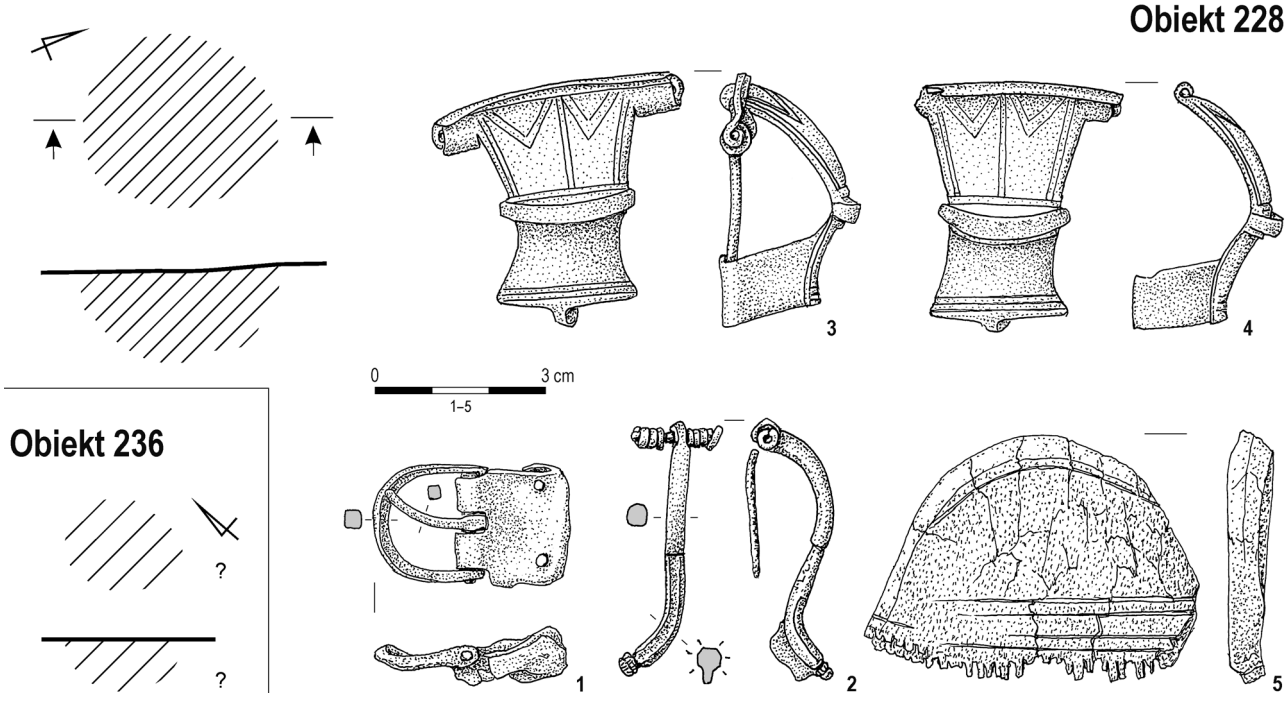

Ryc. 11. Wyszomierz Wielki, pow. zambrowski. Obiekty 228 i 236. Obiekt 228: 1–4 – stop miedzi, 5 – poroże.
Rys.: T. Rakowski i B. Karch
Fig. 11. Wyszomierz Wielki, Zambrów County. Features 228 and 236. Feature 228: 1–4 – copper alloy, 5 – antler.
Drawing: T. Rakowski & B. Karch

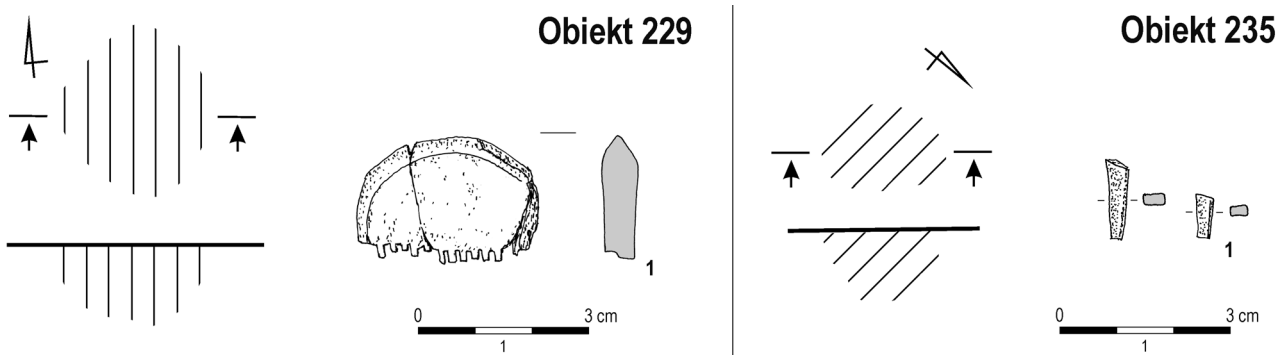

Ryc. 12. Wyszomierz Wielki, pow. zambrowski. Obiekty 229 i 235. Obiekt 229: 1 – poroże. Obiekt 235: 1 – poroże. Rys.: T. Rakowski i B. Karch

Fig. 12. Wyszomierz Wielki, Zambrów County. Features 229 and235. Feature 229: 1 – antler. Feature 235: 1 – antler. Drawing: T. Rakowski & B. Karch

sfazowana. Druga powierzchnia całkowicie zniszczona (złuszczona), ale zarys linii rytych przy krawędzi wskazuje, że prawdopodobnie była zdobiona analogicznie. Zęby zniszczone, zachowane jedynie u nasady. Szer. zach. ok. 57 mm, wys. zach. ok. 40 mm, grub. 6 mm.
Kości ludzkie: kobieta (?), *adultus* (ok. 25 lat).
Datowanie: faza B_2/C_1–C_{1a} (?).

Obiekt 229
Grób ciałopalny jamowy (Ryc. 12/229). W planie zarys zbliżony do kolistego, o średn. ok. 44 cm, w przekroju nieckowaty, o głęb. ok. 12 cm. Wypełnisko żółte i jasnoszare, piaszczyste. Grób wkopany w ciemnożółty i żółty żwirowaty piasek calcowy.
Inwentarz (Ryc. 12/229): **1.** Trzy fragmenty jednoczęściowego grzebienia z poroża. Wym. ok. 33×21×6 mm.
Kości ludzkie: *infans* I/II (ok. 8 lat).
Datowanie: faza B_2/C_1–C_{1a}.

Obiekt 235
Grób ciałopalny jamowy (Ryc. 12/235). W planie zarys zbliżony do kolistego, o średn. ok. 30 cm, w przekroju nieckowaty, o głęb. ok. 14 cm. Wypełnisko żółte i jasnoszare, piaszczyste. Grób wkopany w ciemnożółty i żółty żwirowaty piasek calcowy.
Inwentarz (Ryc. 12/235): **1.** Dwa fragmenty zębów grzebienia z poroża.
Kości ludzkie: 1. *adultus/maturus* (25–45 lat), płeć nieokreślona; **2.** wczesny *infans* I/*phoetus* (noworodek lub późny płód).
Datowanie: faza B_2/C_1–C_{1a} (?).

Obiekt 236
Grób ciałopalny jamowy (Ryc. 11/236). W planie zarys owalny, o wym. ok. 72×56 cm, w przekroju nieckowaty, o głęb. ok. 14 cm. Wypełnisko żółte i jasnoszare, piaszczyste. Grób wkopany w ciemnożółty i żółty żwirowaty piasek calcowy.
Inwentarz: brak wyposażenia.
Kości ludzkie: osoba dorosła (?), płeć nieokreślona.
Datowanie: faza B_2/C_1–C_{1a} (?).

ANALIZA MATERIAŁÓW

Ozdoby i części stroju

W grobach znaleziono siedem zapinek kapturkowych serii wschodniej, typu Almgren 41, zachowanych w całości (ob. 228) lub w różnym stopniu uszkodzonych (ob. 109A, 111, 227 i 228) (Ryc. 4/109A:1, 9/111:5.6, 10/227: 5.6, 11/228:3.4). Wszystkie zaliczyć można do odmiany A 41 Z w klasyfikacji Jana Schustera, czyli zapinek stosunkowo dużych i masywnych[11]. Jest to o tyle intrygujące, że formy takie charakterystyczne są przede wszystkim dla rejonu ujścia Wisły i ziem na wschód od niego, aż po Łynę, na prawobrzeżnym Mazowszu i Podlasiu dominują zaś formy mniejsze, odmiany A 41 X2[12]. Chronologię fibul typu Almgren 41 zamyka się w horyzoncie schyłku fazy B_2 i – przede wszystkim – fazy B_2/C_1–C_{1a}[13].

Pary niemal identycznych zapinek z obiektów 111 i 228 noszą cechy trzeciorzędne[14] w postaci szczegółów zdobienia wskazujących na ich wykonanie w różnych warsztatach/przez różnych rzemieślników. Fibule z obiektu 111 wyróżniają kółka na szczytach trójkątów motywu tzw. wsuwanych kątów zdobiących kabłąk, podwójne linie ryte wypełnione poprzecznymi nacięciami na końcu nóżki, na kabłąku oraz u nasad grzebyka. Grzbiet grzebyka jednej z tych zapinek jest żłobkowany, wydaje się, że

[11] J. Schuster 2006, 110–112, ryc. 10. Proporcje fibul z obiektu 227 pozwalają doszukiwać się nawiązań do odmiany A 41 X1 (por. J. Schuster 2006, 105, ryc. 5), jednak decydujące znaczenie mają tu ich wymiary i ogólny pokrój.
[12] Ostatnio zob. np. J. Schuster 2006, 111–112, ryc. 12; M. Mączyńska 2011, 37–39, ryc. 13, 15, lista 3, 5.
[13] J. Schuster 2006, 101; M. Mączyńska 2011, 36–37.
[14] Za cechy trzeciorzędne – po cechach pierwszorzędnych rozumianych jako identyfikacja typologiczna zapinek i drugorzędnych rozumianych jako ich pokrój (por. J. Schuster 2006, 103–110) – uznaję tu detale ornamentacyjne i ślady narzędzi użytych do wykończenia powierzchni.

podobnie zdobiony był mocno obecnie wytarty grzbiet grzebyka drugiej zapinki (Ryc. 13:1.2). Fibule z obiektu 228 zdobione są nieco oszczędniej – na szczycie trójkątów na kabłąku brak kółek, rzędy podwójnych linii rytych nie są wypełnione nacięciami a grzebyki podkreślone są niewielkimi uskokami (Ryc. 13:3.4). Stan zachowania fragmentów pary zapinek z grobu 227 nie pozwala na ich szczegółową analizę, niemniej wydaje się, że były one analogiczne do egzemplarzy z obiektu 111.

Kuszowata zapinka z obiektu 228 ma na końcu nóżki wyraźny guzek, obecnie nadtopiony, pierwotnie najpewniej zdobiony pierścieniem z nacinanego drutu (Ryc. 11/228:2). Pochewka jest odłamana, ale zachowany fragment (a także towarzyszące jej zapinki typu A.41) pozwala przyjąć, że była to tzw. wysoka pochewka, i w konsekwencji zaliczyć fibulę do 1. serii VII grupy Almgrena; w szczegółowej klasyfikacji Lothara Schultego należałoby ją najpewniej umieścić w ramach *formy* 22 jego podgrupy 2 zapinek VII grupy Almgrena[15]. Zapinki 1. serii VII grupy są jednym z wyznaczników fazy B_2/C_1–C_{1a} i w tym czasie są charakterystyczne dla kultury wielbarskiej[16].

P a c i o r e k z obiektu 227 o symetrycznej, dwustożkowej formie, wykonany został ze zwijanego drutu srebrnego o średnicy ok. 0,6 mm (Ryc. 10/227:4; 14:1.1a–d). Podobne ozdoby, wykonane z metali szlachetnych, będące wyznacznikiem fazy B_2/C_1–C_{1a}, są charakterystyczne dla kultury wielbarskiej[17]. Dość liczne egzemplarze srebrne odkryto na kilkudziesięciu stanowiskach na całym obszarze tej kultury, znacznie rzadsze są takie paciorki wykonane ze złota, znane dotychczas tylko z kilku zespołów z Pomorza[18]. Paciorek z Wyszomierza Wielkiego jest kolejnym takim znaleziskiem z „pustej" dotychczas strefy pomiędzy zwartym zasięgiem występowania filigranowych paciorków dwustożkowatych, ze skrajnie wschodnimi cmentarzyskami z północno-zachodniego Mazowsza (Kołoząb, pow. płoński[19] i Niedanowo, pow. nidzicki[20]) a dwoma odosobnionymi stanowiskami położonymi znacznie dalej na wschód i południowy wschód, nad dolnym Muchawcem (Pâtrovìчу/Пятровічы, obw. brzeski w zachodniej Białorusi[21]) i u ujścia Huczwy do Bugu (Masłomęcz, pow. hrubieszowski[22]). Para dwustożkowatych paciorków zwijanych ze srebrnego drutu pochodzi z cmentarzyska z Łajsk, pow. legionowski[23], a kilka kolejnych z nekropoli w Szelkowie Starym, pow. makowski[24].

Paciorki takie często znajdowane są parami, często też w towarzystwie klamerki esowatej, a w grobach inhumacyjnych odkrywane są zwykle w okolicach szyi pochowanej osoby; kontekst zespołów grobowych świadczy o tym, że były ozdobą typowo kobiecą[25].

Sposób produkcji paciorków ze skręconego drutu nie jest rozpoznany. Tadeusz Grabarczyk przypuszczał, że wykonywane były przez nawijanie drutu na jakąś formę, np. woskową, którą później wytapiano[26]. Drut paciorka z Wyszomierza najprawdopodobniej powstał w wyniku skręcenia wąskiej i cienkiej wstążki blachy srebrnej; śladem jej stykających się krawędzi są powtarzające się z dużą regularnością ukośne bruzdy widoczne na każdym ze zwojów drutu. Całość scalono przez połączenie zwojów drutu lutem chemicznym[27], którego pozostałości zachowały się tylko od strony zewnętrznej (Ryc. 14:1a–c).

Przepalony, pierwotnie błękitny lub turkusowy p a c i o r e k m e l o n o w a t y z obiektu 227, wykonany z tzw. gliny kwarcowej (dawniej określano je jako fajansowe)[28], odpowiada typowi 171 w klasyfikacji Magdaleny Tempelmann-Mączyńskiej[29] (Ryc. 10/227:10, 14:2). Zabytki takie datowane są na cały okres wpływów rzymskich, przy czym najczęściej spotykane są w fazach B_2 i B_2/C_1. Ich rozprzestrzenienie w *Barbaricum* jest bardzo szerokie: od strefy nadłabskiej i zachodniej Skandynawii po wschodnie rubieże kultury przeworskiej a później wielbarskiej[30].

W obiekcie 227 znaleziono duży, stopiony p a c i o r z czarnego szkła ze wstawkami szkła czerwonego, białego i turkusowego. Na jednym z fragmentów w powiększeniu mikroskopowym widoczne są przytopione doń drobne grudki srebra (Ryc. 10/227:12f, 14:3). Wskutek silnego przetopienia jego identyfikacja typologiczna nie jest możliwa.

W przywołanej wyżej typologii M. Tempelmann-Mączyńskiej dobrego odpowiednika nie znajduje niezdobiony, beczułkowaty p a c i o r e k gliniany z obiektu 227 (Ryc. 10/227:7). Trzeba jednak zwrócić uwagę, że paciorki ceramiczne są w ogóle nieliczne, a ich zróżnicowane

[15] L. Schulte 2011, 117–118, ryc. 47, mapa 43.
[16] Zob. np. A. Cieśliński 2010, 65–67; M. Mączyńska 2011, 64–66, ryc. 27.
[17] A. Cieśliński 2010, 83; J. Schuster 2018a, 80–83, ryc. 34; 2018b, 85–87, 225–227 (lista 6), ryc. 47.
[18] J. Schuster 2010, 428–429 (lista 24); 2018a, 80, przyp. 417.
[19] Grób 235 (I. Tomaszewska 1988, 108, ryc. 3:3.4; J. Andrzejowski 2006, 118, tabl. LXXXII/235:4).
[20] Grób 125 (W. Ziemlińska-Odojowa 1999, 30, tabl. XXXVI/125:4.5).
[21] Grób 16 (V.G. Belâvec 2007, 314, ryc. 6/16:1).
[22] Groby 60 (A. Kokowski 1995a, 19, ryc. 12/60:17; 1997, 667, ryc. 14/60:19) i 318 (A. Kokowski 1995b, 125, ryc. 28).
[23] Grób 155 (niepubl.; zob. J. Andrzejowski 2009, 412).
[24] Obiekty 48, 99, 135, 200 i 226 (uprzejma informacja Pana Radosława Prochowicza z Działu Epoki Żelaza PMA; por. też J. Andrzejowski 2009, 395).
[25] Por. M. Tempelmann-Mączyńska 1989, 69.
[26] T. Grabarczyk 1983, 24.
[27] Por. M. Natuniewicz-Sekuła 2020, 97–98, ryc. 45:a.
[28] H. Born 1975; C. Höpken 2003.
[29] M. Tempelmann-Mączyńska 1985, 20, 41–42, tabl. 3:171.
[30] M. Tempelmann-Mączyńska 1985, tabl. 39. Ostatnio A. Kokowski 2017; 2019, 97–100, ryc. 92.

Ryc. 13. Wyszomierz Wielki, pow. zambrowski. Zapinki z obiektów 111 (1, 2) i 228 (3, 4) oraz popielnica z obiektu 110 (5). Fot.: T. Rakowski (1–4), B. Solarewicz (5)

Fig. 13. Wyszomierz Wielki, Zambrów County. Brooches from features 111 (1, 2) and 228 (3, 4), and urn from feature 110 (5). Photo: T. Rakowski (1–4), B. Solarewicz (5)

morfologiczne zdaje się nie znajdować odzwierciedlenia chronologicznego[31].

W obiektach 111 i 227 znaleziono dwie, zachowane we fragmentach, szpile z kości lub poroża. Pierwsza z nich (Ryc. 9/111:2) ma niezdobioną główkę o kształcie odwróconego stożka. Odpowiada ona typowi IC szpil z wielbarskiej nekropoli z Kowalewka, pow. obornicki, tj. egzemplarzy z główką nieznacznie wyodrębnioną i lekko pogrubioną, datowanych w horyzoncie faz B_{2b}–B_2/C_1[32]. W kulturze przeworskiej analogiczne szpile mieszczą się w typie IE według klasyfikacji Agnieszki Dulkiewicz, datowanym na fazę B_2/C_1[33].

Główka drugiej szpili ma postać wrzecionowatego walca ograniczonego na obu końcach dyskowatymi zgrubieniami; środek główki zdobi pasmo krzyżujących się ukośnych linii rytych (Ryc. 10/227:9). Nie ma ona odpowiednika wśród szpil kultury wielbarskiej[34], natomiast w systematyce szpil kultury przeworskiej należałoby ją zaliczyć do grupy VIIIA2, datowanej na fazę B_2[35]. Bardzo podobne szpile przeworskie, różniące się jedynie otworem w centralnej części główki, zaliczone zostały do typu VIIA–C, spotykanego od fazy B_1 do fazy B_2/C_1–C_{1a}[36].

W kulturze wielbarskiej szpile z poroża bądź kości nie są zbyt liczne, choć np. na nekropoli w Kowalewku znaleziono 32 egzemplarze[37]. Zasadniczo okres ich występowania ogranicza się do młodszego stadium fazy B_2 i fazy B_2/C_1–C_{1a}[38]. W kulturze przeworskiej szpile z surowców kostnych pojawiają się w fazie B_1, szczególnie liczne są w fazie B_2[39] i już tylko sporadycznie występują w początkach późnego okresu wpływów rzymskich[40]. Funkcja szpil była zapewne wieloraka. Mogły one służyć do spinania szat, ponieważ jednak te wykonane z kości lub poroża upowszechniają się z początkiem fazy B_2, to – opierając się na wzmiance Tacyta o spinaniu przez Germanów płaszczy kolcem (łac. *spina* – cierń)[41] – założyć można, że wcześniej stosowane były ich odpowiedniki wykonane z drewna, po których, z oczywistych względów, nie pozostały ślady uchwytne archeologicznie. W grobach inhumacyjnych szpile znajdowane są czasem na wysokości głowy pochowanej osoby, co sugeruje ich używanie do upinania włosów lub stroju (nakrycia) głowy, czasem zaś w okolicach klatki piersiowej; w obu wypadkach nie można wykluczyć, że spinały one całun.

Dwa, zachowane we fragmentach gładkie pierścienie z obiektu 110 (Ryc. 7/110:16.17), zostały wykonane z poroża jelenia (por. Aneks 1). Pierścienie z surowców kostnych są bardzo rzadkimi znaleziskami, tak na terenie kultury przeworskiej[42], jak i wielbarskiej, na co w pewnym stopniu może mieć wpływ ciałopalny obrządek pogrzebowy. Niemniej nieliczne takie pierścienie znamy choćby z podlaskich nekropoli kultury wielbarskiej ze Szpaków, pow. bielski[43] i z Jartypor, pow. węgrowski[44] na Podlasiu, czy z przeworskich cmentarzysk ze Spicymierza (Spycimierza), pow. poddębicki[45] i Konina, pow. *loco*[46] we wschodniej Wielkopolsce, oraz z Biejkowa, pow. białobrzeski[47] na południowym Mazowszu. Wszystkie datować można w horyzoncie faz C_1–C_2 okresu późnorzymskiego. Kwestią otwartą pozostać musi funkcja pierścieni z Wyszomierza[48], zwłaszcza że przepalenie może zredukować pierwotną wielkość wyrobów z poroża nawet o ok. 25%[49].

Sprzączka ze stopu miedzi z obiektu 228 (Ryc. 11/228:1) należy do typu D17, w kulturze wielbarskiej spotykanego bardzo często i charakterystycznego dla okresu od fazy B_2/C_1 po stadium C_{1b}[50].

Z obiektu 139 pochodzi okucie końca pasa zakończone pierścieniem z występem, wykonane ze stopu miedzi (Ryc. 9/139:1). Rozszerzona u góry skuwka jest nadtopiona, ale od spodniej strony można dostrzec tkwiący w niej nit do mocowania rzemienia. Trzon w górnej części ma przekrój prostokątny i jest zdobiony wzdłuż krawędzi wąskimi liniami rytymi, w dolnej jest facetowany przy krawędziach i ma przekrój trapezowaty; obie partie rozdziela ornament w postaci poziomych linii rytych. Kolista część dolna zwieńczona jest dwoma delikatnymi bruzdami, podobnie jak trójkątny guzek umieszczony na końcu.

[31] Por. M. Tempelmann-Mączyńska 1985, 87–88, tabl. 19:479–493; A. Cieśliński 2010, 86–88.
[32] T. Skorupka 2001, 151.
[33] A. Dulkiewicz 2009, 224, tabl. II:25–32.
[34] Por. M. Woźniak 2016, 211.
[35] A. Dulkiewicz 2009, 230, tab. 1, tabl. V:94–97.
[36] A. Dulkiewicz 2009, 226–229, tab. 1, tabl. IV:58–61.
[37] M. Woźniak 2016, 209–211, ryc. 7, aneks 1; por. T. Skorupka 2001, 152.
[38] M. Woźniak 2016, 209.
[39] T. Liana 1970, 446.
[40] A. Dulkiewicz 2009, 233.
[41] Tacyt, *Germania*, 17. Por. J. Kolendo 2008, 127.
[42] Na tyle rzadkimi, że w opracowaniu poświęconym rogownictwu kultury przeworskiej w ogóle nie zostały wzięte pod uwagę (por. P. Szpondowski 2017, 43).
[43] Obiekt 5 (K. Rusin 2008, 300, 304, ryc. 5:12).
[44] Obiekt 292 (niepubl., zbiory PMA, inw. IV/8283 oraz informacje dr. hab. Jacka Andrzejowskiego).
[45] Groby 72 i 253 (A. Kietlińska, T. Dąbrowska 1963, 154, 179, tabl. X:5, XXXIV:14).
[46] Dwa egz. z grobu 118 (B. Kostrzewski 1947, 247, ryc. 94:1.2).
[47] Cztery egz. z grobu 1 (A. Szela 2007, 286, ryc. 1:7; por. J. Zaborowski 1987, 13; za nim B. Balke 1991, tabl. XVI:8–11 – tu jako szklane).
[48] Zob. sugestie A. Szeli (2007, 290) odnośnie do ewentualnego zastosowania takich pierścieni znajdowanych w kontekście uzbrojenia.
[49] Wskazują na to obserwacje poczynione w odniesieniu do wieloczęściowych grzebieni jednowarstwowych z przeworskiej nekropoli w Nadkolu, pow. węgrowski (J. Andrzejowski 1998, 84).
[50] R. Madyda-Legutko 1987, 29–30, tabl. 9:17.

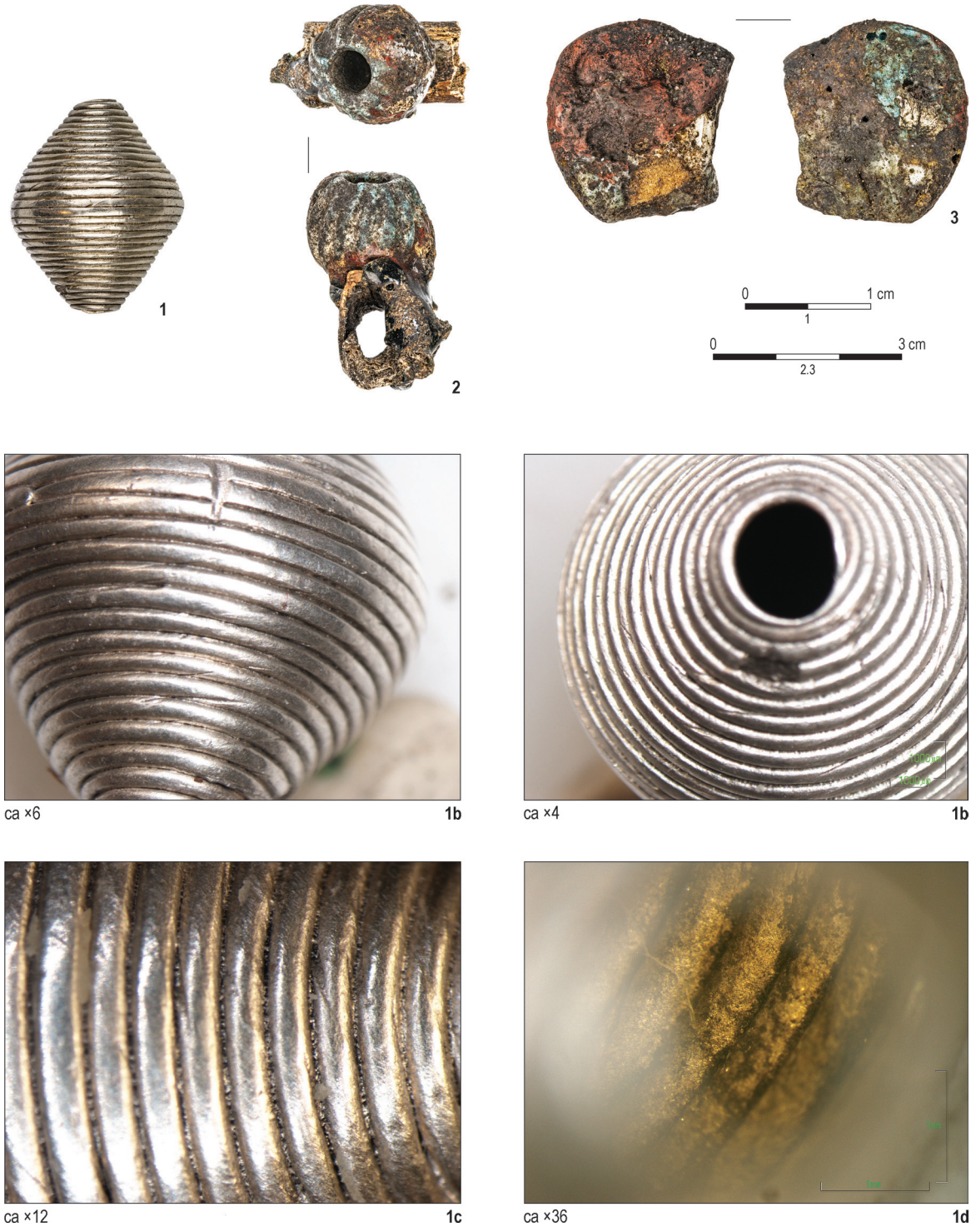

Ryc. 14. Wyszomierz Wielki, pow. zambrowski. Paciorki z obiektu 227. 1 – srebro, 2 – glina kwarcowa, 3 – szkło.
Fot.: B. Solarewicz (1–3), T. Rakowski (1a–d)

Fig. 14. Wyszomierz Wielki, Zambrów County. Beads from feature 227. 1 – silver, 2 – quartzite clay, 3 – glass.
Photo: B. Solarewicz (1–3), T. Rakowski (1a–d)

Okucie należy do odmiany 1 typu 6 w klasyfikacji Renaty Madydy-Legutko. Pojawiają się one w *Barbaricum* w końcu fazy B_2, ale w przeważającej większości datowane są na fazę C_1, głównie jej wczesny odcinek; sporadycznie przeżywają się po fazy C_{1b}–C_2. Dłużej niż w kulturze przeworskiej podobne okucia użytkowane były na terenach zajętych przez kulturę wielbarską, gdzie występowały od fazy B_2/C_1 po fazę C_2. Niemal w całym *Barbari-*

cum, w tym również w kulturze przeworskiej, omawiane okucia są charakterystyczne dla pochówków mężczyzn; jedynie w kulturze wielbarskiej są one zasadniczo elementem pasów kobiecych i właśnie dla tej kultury charakterystyczne są egzemplarze wykonane ze stopów miedzi[51].

Okucia rynienkowate ze stopu miedzi znalezione w obiekcie 110 (Ryc. 7/110:15) są zbyt wąskie (ich szerokość wewnętrzna wynosi 2,5–3 mm), by uznać je za okucia krawędzi tarczy; nie mają też „oczek" do ich ewentualnego przynitowania. Prawdopodobnie są to okucia brzegu skórzanego pasa. Analogie do nich można wskazać np. na cmentarzysku w Kowalewku, gdzie zarejestrowano je w kilku grobach inhumacyjnych z fazy B_2. W tych obiektach przedmioty podobne zalegały w okolicach bioder zmarłych, w sąsiedztwie sprzączek i zawieszek pasa[52].

Narzędzia i wyposażenie osobiste

W czterech grobach (ob. 109A, 227, 228 i 229) znaleziono fragmenty jednoczęściowych grzebieni z poroża. Stan zachowania utrudnia rozpoznanie ich pierwotnego kształtu, niemniej egzemplarze z obiektów 109A, 227 i 229 (Ryc. 4/109A:3a, 10/227:1, 12/229:1) odnieść można do typu Thomas AI, przy czym dwa ostatnie opowiadają grzebieniom typu Teuber E I wzór a, zaś pierwszy z nich – z zastrzeżeniami – grzebieniom typu Teuber E I wzór e, natomiast grzebień z obiektu 228 (Ryc. 11/228:5) to okaz typu Thomas AII, odpowiadający typowi Teuber E I wzór b[53]. O ile grzebienie wzoru a mają bardzo szerokie ramy chronologiczne, to egzemplarze wzorów b oraz e pojawiają się odpowiednio w stadium B_{2b} i fazie B_2/C_1[54].

Ponadto podczas analizy antropologicznej kości z obiektu 110 wyselekcjonowano kilka drobnych fragmentów przedmiotu wykonanego najpewniej z poroża; we wszystkich tych ułamkach zachowały się ślady kanału o średnicy ok. 4 mm, w którym pierwotnie umieszczony był poprzeczny nit łączący kilka z nich (Ryc. 7/110:18). Z dużym prawdopodobieństwem można przyjąć, że są to pozostałości wieloczęściowego grzebienia typu Thomas B / Teuber M[55]. Poza tym dwa fragmenty zębów nieokreślonego grzebienia (Ryc. 12/235:1) znaleziono w obiekcie 235, zaś zaginiony (?) fragment grzebienia z obiektu 108 nie mógł być przedmiotem analizy typologicznej[56].

W dwóch obiektach (109A, 227) odkryto po jednym przęśliku glinianym. Oba to egzemplarze dwustożkowate, a więc kształtu w okresie wpływów rzymskich na ziemiach polskich spotykanego najczęściej; jeden z nich ma szerokie, płaskie bieguny (Ryc. 4/109A:4), drugi wąskie, lekko wklęsłe (Ryc. 10/227:8).

Do inwentarza obiektu 111 należy żelazne okucie zamka drewnianej skrzyneczki (Ryc. 9/111:4), prostokątne, o dość nieregularnych krawędziach. Pod względem formalnym odpowiada ono typowi 1 w klasyfikacji Andrzeja Kokowskiego, w którym długość boku krótszego jest równa bądź większa od połowy długości boku dłuższego; w *Barbaricum* okucia takie spotykane są przez cały okres wpływów rzymskich, najczęściej od stadium B_{2b} po fazę C_2[57]. Kształt okuć zamków nie ma jednak większego znaczenia ani w aspekcie chronologicznym, ani kulturowym[58].

Wzdłuż dłuższej osi okucie jest lekko łukowato wygięte, co być może oddaje kształt tej części skrzyneczki, zaś światło nitów, wynoszące 12 mm – grubość jej ścianki. Krawędź jednego z otworów nosi ślady wyrobienia od nacisku klucza, co wskazuje na długotrwałe użytkowanie przedmiotu.

Najbardziej interesującym elementem wyposażenia grobów z Wyszomierza Wielkiego wydają się być przybory do gry, znalezione w obiekcie 110. Dwa uszkodzone w ogniu szklane żetony zachowały się tylko fragmentarycznie (Ryc. 7/110:13.14, 15:8.9). Jeden z nich, wykonany z niebieskiego szkła przejrzystego, jest stopiony i odkształcony. Drugi to wielokolorowy żeton mozaikowaty, ze szkła przejrzystego i opakowego, zachowany w jednym większym fragmencie i kilkudziesięciu drobnych, pokruszonych bryłkach.

Z ziem polskich znanych jest ok. 390 szklanych żetonów do gry, mniej więcej w równej liczbie pochodzących ze stanowisk kultury przeworskiej i wielbarskiej. Zwykle znajdowane są one pojedynczo lub w dwóch egzemplarzach, rzadziej jest ich więcej, w tym w kompletach niezbędnych do rozegrania partii. Liczbowo zdecydowanie dominują żetony z zespołów z okresu późnorzymskiego[59].

Wkładanie do grobów pojedynczych żetonów sugeruje, że przedmiotom tym przypisywano pewną określoną symbolikę, być może mającą znaczenie metafizyczne. Niektóre z łacińskich określeń żetonów do gry (*latro*, *milites*)[60], wskazują bezpośrednio na skojarzenia rozgrywki planszowej z rywalizacją i strategią[61].

[51] R. Madyda-Legutko 2011, 55–64, 143–148 (zest. 6), tabl. XXIV, XXV:1–5, mapa 20.

[52] T. Skorupka 2001, 147, tabl. 28/90:2, 32/105:6, 48/164:5.

[53] S. Thomas 1960, 56–61; S.W. Teuber 2005, 201–202, tabl. 4:4–15, 5:1–4.

[54] S.W. Teuber 2005, 210.

[55] S. Thomas 1960, 62–66.

[56] Por. przyp. 8.

[57] A. Kokowski 1997, 13, 21–22, ryc. 6:1.

[58] K. Czarnecka 2020, 56.

[59] Ostatnio zob. R. Madyda-Legutko, J. Zagórska-Telega 2000; M. Krzyżanowska 2020, 254–257, ryc. 3, 4 – tam starsza literatura.

[60] K. Stanek 2016, 88.

[61] Łaciński termin *latro* ma różne znaczenia, zawsze jednak kojarzące się z bronią i walką – określa zarówno wojownika najemnego, kłusownika, jak i rozbójnika; termin *miles* odnosi się już tylko do żołnierza regularnych oddziałów wojskowych (por. K. Kumaniecki 1999, 248, 267).

Ryc. 15. Wyszomierz Wielki, pow. zambrowski. Grot (1), ostrogi (2, 3), ewentualne okucia planszy do gry (4, 5), ułamki *terra sigillata* (6, 7) i żetony do gry (8, 9) z obiektu 110. Fot.: B. Solarewicz

Fig. 15. Wyszomierz Wielki, Zambrów County. Spearhead (1), spurs (2, 3), possible gaming board fittings (4, 5), *terra sigillata* sherds (6, 7), and counters (8, 9) from feature 110. Photo: B. Solarewicz

Obecność żetonów w inwentarzu grobu 110 pozwala na interpretację kilku przedmiotów żelaznych z tego samego zespołu jako okuć drewnianej planszy do gry (Ryc. 7/110:7–12).

Są to przede wszystkim dwa okucia narożników przedmiotu drewnianego, który musiał mieć co najmniej dwa kąty proste. W jednym z nich same końce nitów wychodziły poza drewno i zostały zagięte w taki sposób, że są ze sobą splecione; drewno w tym miejscu musiało mieć ok. 25 mm grubości (Ryc. 7/110:10). Znacznie dłuższe nity drugiego z okuć po przebiciu drewna zostały zagięte dwukrotnie: najpierw załamano pod kątem prostym same ich szczyty, następnie również pod kątem prostym zagięto nity tam, gdzie wystawały z drewna i w ten sposób ostre

końce nitów zostały wbite w drewno, które w tym miejscu musiało mieć ok. 15 mm grubości (Ryc. 7/110:11). W obu wypadkach zagięcie końcówek nitów wskazuje, że były one widoczne od wewnętrznej strony okuwanego przedmiotu i zostały zabezpieczone tak, by nie stanowiły ewentualnego zagrożenia. Nie wiadomo, czy okucia są oryginalnym elementem konstrukcyjnym, czy dodano je później, np. aby powstrzymać pękanie wysychającego/niestarannie sezonowanego drewna. Do jednego z okuć narożnika planszy przywarła amorficzna bryłka jasnozielonego nieprzejrzystego szkła. Z dużym prawdopodobieństwem można przyjąć, że jest to pozostałość kolejnego, całkowicie przetopionego żetonu do gry.

Żelazne kółko ze skobelkiem wykonanym ze złożonej na pół taśmy żelaznej (Ryc. 7/110:7) było przymocowane do drewna o grubości, na co wskazuje światło tego skobelka – nie mniej niż 13 mm.

Konstrukcja żelaznego uchwytu (Ryc. 7/110:12) wydaje się świadczyć, że ta część drewnianego przedmiotu, do której był przymocowany, mogła być unoszona. Podobnie jak kółko, uchwyt osadzony był przy pomocy dwóch skobelków o zagiętych trzonach i końcach wbitych powrotnie w drewno, co pokazuje, że również one widoczne były od wnętrza przedmiotu; drewno miało w tym miejscu grubość ok. 15 mm.

Podobne kółka i uchwyty znajdowane w grobach kobiet uznawane są za uchwyty wieka skrzyneczek[62]. Analogią do egzemplarza z Wyszomierza Wielkiego jest żelazny uchwyt znaleziony razem z kompletem szklanych żetonów do gry z późnorzymskiego grobu 41 z Simris w Skanii; zestaw uzbrojenia jednoznacznie wskazuje, że pochowano w nim mężczyznę[63]. Tak jak w Wyszomierzu, zachowało się tu okucie narożnika przedmiotu drewnianego, nieco szersze i mocowane na cztery nity[64] – najpewniej okucie planszy do gry (Ryc. 16:1–3). Podobne, wykonane ze stopów miedzi elementy konstrukcyjne, w tym także zawiasy, będące pozostałościami plansz do gry z drewna klonowego, odkryte w Stanway w hrabstwie Essex w Anglii, w dwóch grobach – BF64 (tzw. grób wojownika) oraz CF47 (tzw. grób lekarza), świadczą, że tablice te były składane[65] (Ryc. 16:4–8). Rzymskie składane plansze do gry poświadczone są też przez liczne inne znaleziska[66].

Obecność uchwytu pozwala sądzić, że również w grobie z Wyszomierza Wielkiego mamy do czynienia z metalowymi elementami planszy, najprawdopodobniej o konstrukcji składanej. Uchwyt ten i małe kółko ze skobelkiem służyły prawdopodobnie jako rodzaj zamknięcia, być może zawiązywanego. Wnętrze złożonej planszy było zapewne puste – sugerują to zaklepane końce nitów okuć narożników i uchwytu – i tworzyło rodzaj pojemnika, w którym można było przechowywać żetony do gry.

W obiekcie 110 z Wyszomierza nie znaleziono wprawdzie metalowych zawiasów, ale poczynione wyżej ustalenia każą przyjrzeć się bliżej dwóm blaszkowatym okuciom (Ryc. 7/110:8.9). Z pewnością również one mocowane były do drewna, a dłuższe nity środkowe – co pokazuje ten dobrze zachowany – przechodziły przez deskę o grubości 40 mm i były zaklepane od środka przedmiotu, jak w wypadku opisanych wcześniej mocowań. Szeroka powierzchnia blaszek i aż trzy gwoździe sugerują, że elementy te miały dociskać coś całą powierzchnią. Dobrze spełniałyby funkcję okuć skórzanego pasa, tworząc wraz z nim rodzaj prostego zawiasu[67]. Przy takiej interpretacji pojawia się pytanie o miejsce, w którym zawias taki mógł być umieszczony. Dość wyszukany kształt blaszek, jak gdyby imitujący trzy zespolone koliste podkładki, oraz estetyczne wykończenie główek nitów pozwalają sądzić, że były to elementy widoczne od zewnątrz. Jeśliby jednak znajdowały się na tylnej ściance złożonej planszy, to musiałyby zostać umieszczone w odpowiednio wyciętym zagłębieniu, inaczej główki nitów uniemożliwiałyby pełne rozłożenie tablicy lub między obiema częściami pozostawałaby szczelina[68] .

Ewentualna rekonstrukcja planszy (Ryc. 17) jest o tyle dyskusyjna, że nie wiemy, czy do grobu złożono wszystkie jej metalowe elementy. Tylko dwa lub trzy żetony znalezione w tym obiekcie świadczą, że albo już na stosie nie było kompletu pionków, albo też nie wszystkie wybrano ze stosu i zdeponowano w ziemi; podobnie mogło się stać z niektórymi, nieznanymi metalowymi elementami planszy.

Uzbrojenie i wyposażenie jeździeckie

U m b o jest całkowicie zniszczone, wręcz zmiażdżone, a stopień jego odkształcenia (Ryc. 5/110:2) każe dopatrywać się tu rytualnych zabiegów, typowych dla kultury przeworskiej. Jego pierwotny kształt, który pozwoliłby uściślić klasyfikację typologiczną, a tym samym doprecyzować datowanie, nie jest możliwy do ustalenia – tzw. tępy kolec wskazuje, że jest to typ Jahn 7a, spotykany od stadium B_{2b} do stadium C_{1a}[69].

[62] K. Czarnecka 2020, 163–166, ryc. 115–117.

[63] B. Stjernquist 1955, 17, tabl. XVII:1–6.13.14, XVIII:1–12.

[64] B. Stjernquist 1955, 17, tabl. XVII:7–10 (tu interpretowane są jako okucia skrzynki).

[65] Ph. Crummy *et alii* 2007, 186–190, 217–220, ryc. 90, 91, 111.

[66] U. Schädler 2007, 359–360.

[67] Odnośnie do prawdopodobieństwa zastosowania jako zawiasów skórzanych pasów z metalowymi okuciami por. K. Czarnecka 2020, 157, ryc. 112:3.

[68] Konstrukcja niektórych zawiasów znalezionych w Brytanii wskazuje, że po rozłożeniu obie części planszy rozdzielone mogły być szczeliną (por. Ph. Crummy *et alii* 2007, 217–218).

[69] K. Godłowski 1985, 53, 67.

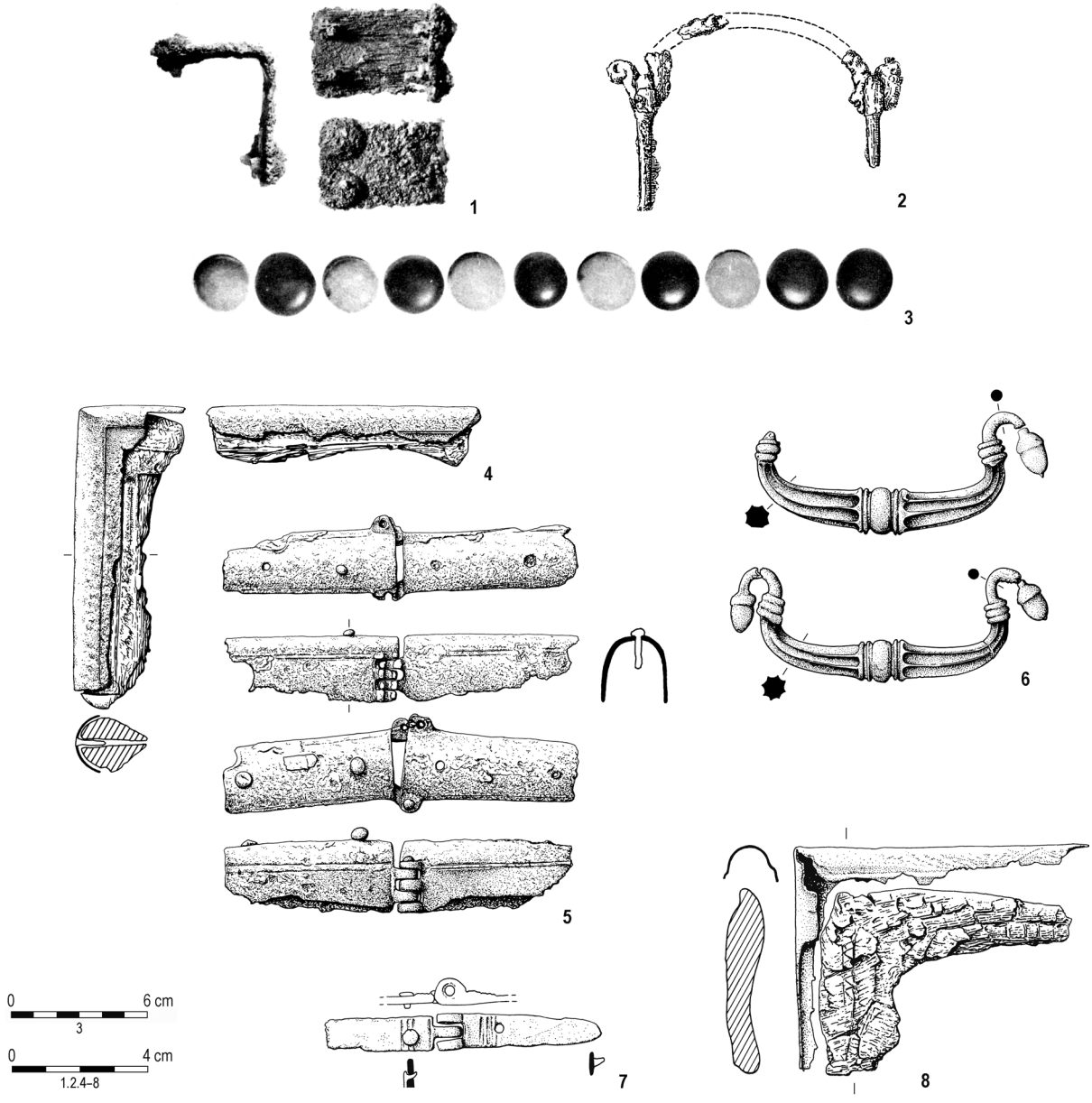

Ryc. 16. Wybrane elementy zestawów do gry z grobu 41 w Simris w Skanii (1–3) oraz grobów BF64 (4–6) i CF47 (7, 8) ze Stanway w Anglii: okucia narożników (1, 4, 7), uchwyty (2, 6) i zawiasy (5, 8) drewnianych plansz oraz żetony (3). 1, 2 – żelazo, 3 – szkło, 4–8 – stop miedzi. Wg: B. Stjernquist 1955 (1–3), Ph. Crummy *et alii* 2007 (4–8)

Fig. 16. Selected elements of the gaming sets from grave 41 from Simris, Scania (1–3), and graves BF64 (4–6) and CF47 (7, 8) from Stanway, England: corner fittings (1, 4, 7), handles (2, 6), and hinges (5, 8) of timber boards, and counters (3). 1, 2 – iron, 3 – glass, 4–8 – copper alloy. After: B. Stjernquist 1955 (1–3), Ph. Crummy *et alii* 2007 (4–8)

Imacz o niezbyt szerokich, niewydzielonych płytkach do nitów (Ryc. 5/110:1) zaliczyć należy do typu Jahn 9/Zieling V2, który datowany jest w horyzoncie faz B_2/C_1–C_{1b}, w przeważającej mierze na stadium C_{1a}[70].

Grot włóczni jest wprawdzie dość mocno skorodowany, zwłaszcza na krawędziach liścia, niemniej wydaje się, że w części środkowej był on nieznacznie przewężony (Ryc. 5/110:3); cecha ta określona bywa jako *wgięcie*[71] lub *taliowanie*[72]. Na terenie ziem polskich groty o podobnym kształcie znane są z kultury przeworskiej i odpowiadają typowi I/3 w systematyce Piotra Kaczanowskiego; mierzą one średnio ok. 23,5 cm[73], czyli niemal dokładnie tyle, ile wynosi długość grotu z Wyszomierza. Większość z nich

[70] N. Zieling 1989, 220, 222, tabl. 30:3.4; por. K. Godłowski 1985, 67.

[71] P. Kaczanowski 1995, 11.

[72] Por. A. Andrzejewska, K. Demkowicz 2015, 110.

[73] P. Kaczanowski 1995, 13.

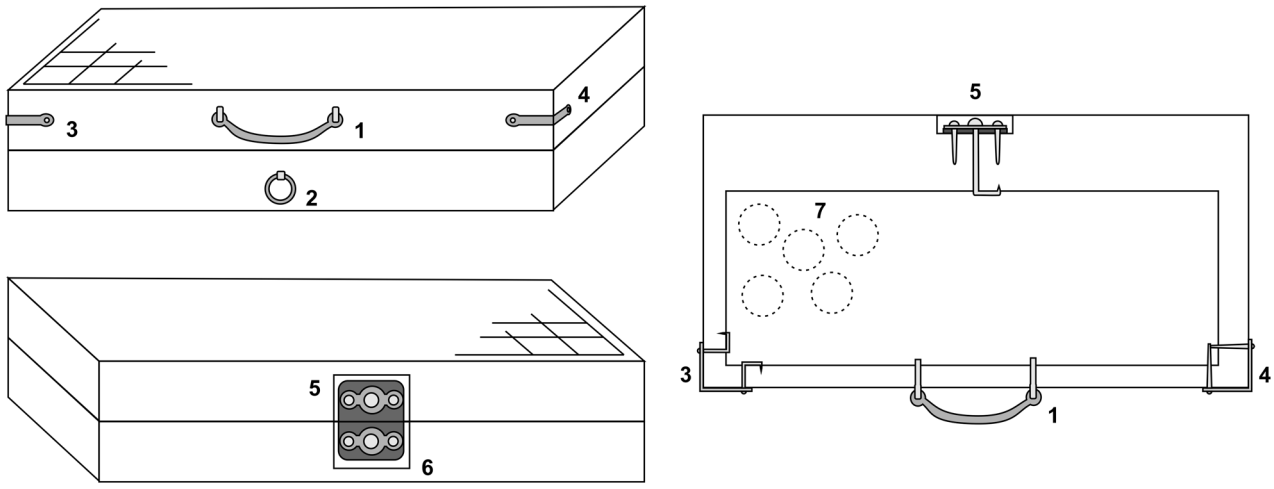

Ryc. 17. Próba rekonstrukcji składanej planszy do gry z obiektu 110 z Wyszomierza Wielkiego: metalowy uchwyt (1), kółko (2) i okucia narożników (3, 4) oraz elementy domniemanego skórzanego zawiasu (5, 6), a także żetony wewnątrz zamkniętej planszy (7). Wymiary i proporcje przyjęto arbitralnie, okucia w skali 1:5. Rys.: T. Rakowski

Fig. 17. An attempt to reconstruction of a folding game board from feature 110 from Wyszomierz Wielki: a metal handle (1), a ring (2), and corner fittings (3, 4), and elements of an alleged leather hinge (5, 6), as well as counters inside a closed board (7). Dimensions and proportions were adopted arbitrarily, fittings are drawn in 1:5 scale. Drawing: T. Rakowski

występuje jednak w fazie B_1 i tylko nieliczne spotykane są w rozwiniętej fazie B_2. Na późny okres wpływów rzymskich datowane są podobne groty z terenu kultury luboszyckiej[74], gdzie traktowane są jako elementy *o cechach skandynawskich*, bowiem taki właśnie typ uzbrojenia jest najbardziej rozpowszechniony na północ od Bałtyku. Zbliżone kształtem do omawianego zabytku są groty typu 6 z depozytu bagiennego z Illerup na wschodniej Jutlandii[75] (Ryc. 18); groty tego typu są licznie spotykane w całej północnej Europie we wczesnym i początkach późnego okresu wpływów rzymskich[76].

Owo „taliowanie" grotu z Wyszomierza przypomina też inne groty skandynawskie, m.in. typ *Vennolum*, zwłaszcza egzemplarze o szerszym liściu, które mają nie tylko zbliżone proporcje, ale też niemal zawsze facetowane tuleje. Odróżnia je jednak ostre żeberko i relatywnie krótka tuleja[77]. Niemniej warto je tu przywołać, gdyż w zespołach współwystępują one z zaopatrzonymi w zadziory grotami skandynawskich typów *Simris* lub *Hval*, o których niżej. Datowanie grotów typu *Vennolum*, tak jak całej grupy uzbrojenia o tej nazwie, synchronizowane jest z horyzontem 2a późnorzymskiego uzbrojenia przeworskiego (odpowiadającym w innym ujęciu 6. grupie uzbrojenia tej kultury)[78], przypadającym na koniec stadium C_{1a} i stadium C_{1b}. W chronologii absolutnej grupę *Vennolum* umieścić można w latach ok. 180–200 po Chr.[79] Już wcześniej, w fazie B_2/C_1–C_{1a}, w Skandynawii używane były nieco węższe groty z podobnym, lekkim wcięciem liścia[80].

Grot z zadziorami jest skorodowany i w połowie zgięty (Ryc. 5/110:4a), łatwo można jednak zauważyć, że jego kształt odbiega od podobnych grotów kultury przeworskiej[81] – zadziory są duże i niesymetryczne, a liść ma specyficzny, trójkątny zarys (Ryc. 5/110:4b). Groty z asymetrycznie wydzielonymi zadziorami spotykane są często w Skandynawii, czego przykładem mogą być znaleziska z Illerup, gdzie występowały wśród grotów oszczepów różnych typów[82]. Grot z Wyszomierza jest od nich jednak niemal dwukrotnie dłuższy (Ryc. 19), natomiast jeśli wziąć pod uwagę jego ogólne proporcje to najbardziej zbliżony jest on do typu 8/*Simris* grotów z zadziorami z Illerup; mają one różną długość i zdarzają się egzemplarze nawet przewyższające grot z Wyszomierza[83] (Ryc. 20). Groty typu *Simris* współwystępują z grotami typu *Vennolum* i datowane są, tak jak cała grupa uzbrojenia *Vennolum*, na młodsze stadium fazy C_1[84].

[74] A. Andrzejewska, K. Demkowicz 2015.

[75] J. Ilkjær 1990a, 60–61; 1990b, tabl. 22:BMX.BMZ, 23:IUT, 24:QBE.LNC.

[76] J. Ilkjær 1990a, 61, tab. 33, ryc. 197.

[77] Por. J. Ilkjær 1990b, tabl. 60–113, zwłaszcza: tabl. 61:CEU, 63:EKA, 66:GTC, 70:LGM, 71:MAX, 80:SKP, 93:YBG.

[78] Odpowiednio K. Godłowski 1992b, 73–74, ryc. 3; 1992a, 44.

[79] J. Bemmann, G. Hahne 1994, 301–302, 419–420, ryc. 61.

[80] J. Bemmann, G. Hahne 1994, 297–299, 419, ryc. 61:1.

[81] Por. P. Kaczanowski 1995, tabl. XVI–XIX.

[82] Typy 6–8. Por. np. J. Ilkjær 1990b, tabl. 169:LRM, 175:AZL, 176:QZP, 206:ZFN, 212:ABBV.

[83] J. Ilkjær 1990a, 187, tab. 128; 1990b, tabl. 186:LGO.LKQ, 187:LXW, 189:MQN.MQV, 192:QLO, 193:SBL, 195:SSE, 196:UFG, 207:ZLK i in.

[84] J. Bemmann, G. Hahne 1994, 301–302.

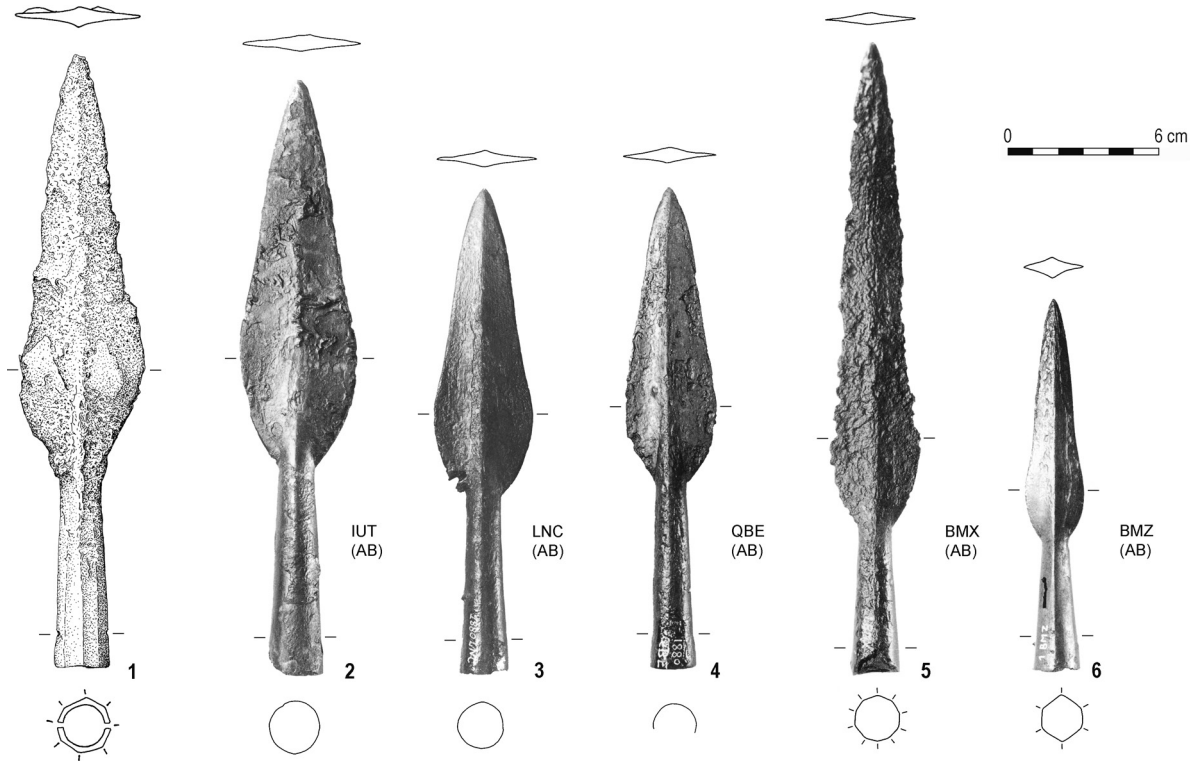

Ryc. 18. Przykłady grotów grupy 6. z Illerup (2–6) w porównaniu do grotu z Wyszomierza Wielkiego (1). Wg: J. Ilkjær 1990b (2–6). Rys.: T. Rakowski i B. Karch (1)

Fig. 18. Examples of spearheads of Illerup group 6 (2–6) compared to the spearhead from Wyszomierz Wielki (1). After: J. Ilkjær 1990b (2–6). Drawing: T. Rakowski & B. Karch (1)

„Skandynawski" zestaw grotów z Wyszomierza jest spójny nie tylko pod względem chronologicznym, ale i morfologicznym – na północ od Bałtyku podobne groty współwystępują ze sobą w początku młodszego okresu wpływów rzymskich.

Obie ostrogi z obiektu 110 są mocno zniszczone wskutek zabiegów okołopogrzebowych (Ryc. 6/110:5.6). Ich kabłąki są zdeformowane, skręcone, a w wypadku jednego z egzemplarzy silnie rozgięte; pomimo pokrywającej je warstwy produktów korozji wyraźnie widać, że mają one płaski, daszkowaty przekrój. Bodźce zostały zmiażdżone i mocno wypłaszczone, ale można zauważyć, że pierwotnie miały przekrój owalny; wykonane zostały z arkusza blachy, najpewniej o kształcie ćwiartki koła o średnicy do ok. 120 mm. Zdjęcie Rtg (Ryc. 6/110:5a) nie ujawnia sposobu mocowania bodźca do kabłąka; założyć należy, że był on w jakiś sposób lutowany. Wykonano rekonstrukcję rysunkową ostróg (Ryc. 6/110:X.Y)[85].

Ostrogi te nie mają odpowiednika w klasyfikacji ostróg kultury przeworskiej[86]. Biorąc pod uwagę kształt dużego bodźca, można jedynie uznać je za „spokrewnione" z niektórymi egzemplarzami podgrupy E, zwłaszcza z typem E6 (*o bardzo długich, masywnych bodźcach*) oraz typem E7 (*z tępymi masywnymi bodźcami*), od których jednak odróżniają się silnie wysklepionym kabłąkiem. Jego kształt zbliża je z kolei do niektórych egzemplarzy podgrupy F, a w szczególności wariantu F3a, czyli ostróg *o mocno wygiętych, poszerzonych rombowato w części środkowej kabłąkach i krótkich, dwustożkowatych lub stożkowatych bodźcach*[87]. Typy E6 i E7 datować należy na fazy B_2/C_1–C_{1a}, zaś wariant F3a na fazę C_1, w szczególności na stadium C_{1a}.

Ceramika

Użyte jako popielnica naczynie z obiektu 110 (Ryc. 8/110: 20, 13:5) wykonano przy użyciu koła garncarskiego. Ma ono uszkodzoną część okołowylewową, ale zachowane osobno, drobne fragmenty tejże części wskazują, że złożone było do grobu w całości. Wysokość naczy-

[85] Przy rekonstrukcji wzięto pod uwagę kształt dobrze zachowanej ostrogi z grobu 724 z Opatowa, datowanej na stadium C_{1a} (R. Madyda-Legutko, J. Rodzińska-Nowak, J. Zagórska-Telega 2011a, 191; 2011b, tabl. CCLXIX/724:3), należącej do wariantu F3a.

[86] J. Ginalski 1991.

[87] J. Ginalski 1991, 59–67, ryc. 11–14.

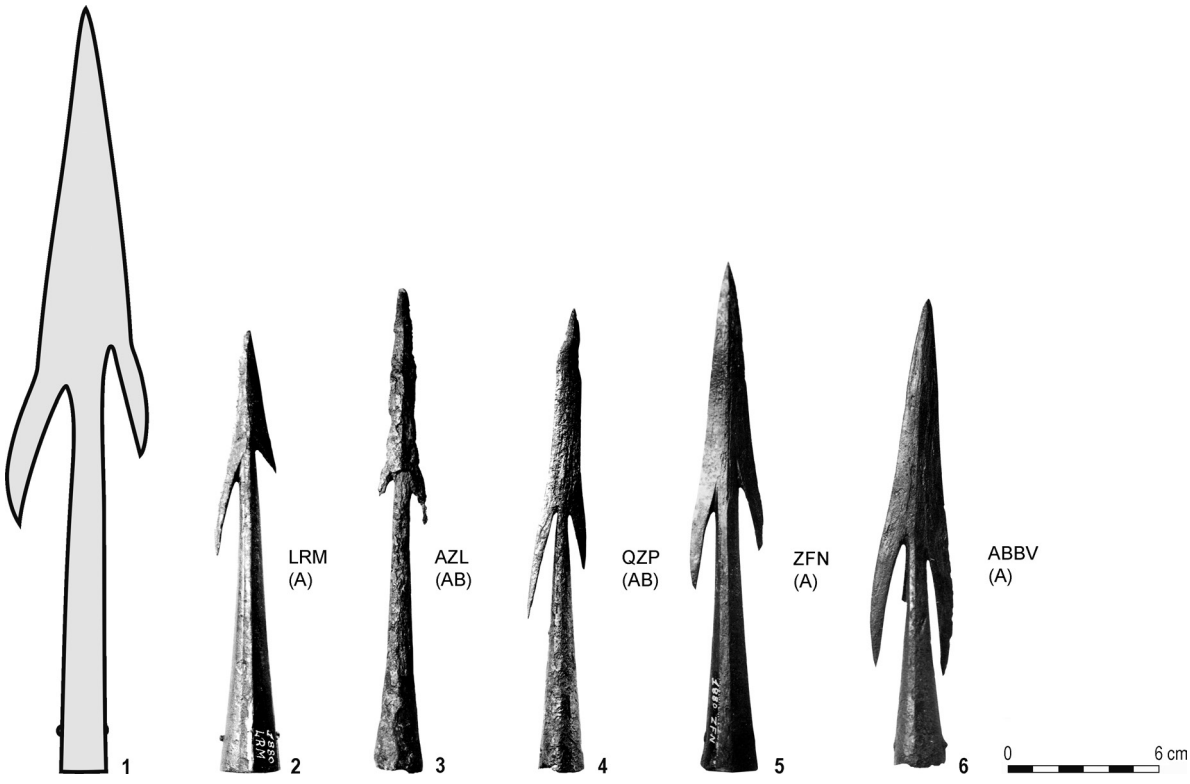

Ryc. 19. Przykłady grotów z asymetrycznymi zadziorami typu 6 (2), 7 (3, 4) i 8 (5, 6) z Illerup w porównaniu do grotu z Wyszomierza Wielkiego (1). Wg: J. Ilkjær 1990b (2–6). Rys.: T. Rakowski (1)

Fig. 19. Examples of spearheads with asymmetrical barbs of Illerup types 6 (2), 7 (3, 4), and 8 (5, 6) compared to the spearhead from Wyszomierz Wielki (1). After: J. Ilkjær 1990b (2–6). Drawing: T. Rakowski (1)

nia wynosi 195 mm, średnica wylewu 265 mm i maksymalna wydętość brzuśca 290 mm. Grubość ścianek waha się od 7 do 9 mm, co w wypadku naczyń wykonanych na kole mieści się w średnich przedziałach[88]. Powierzchnia zewnętrzna i wewnętrzna mają w większości kolor żółtawy i żółtawoszary, ale jest to barwa wtórna. Na niektórych fragmentach, zarówno od wewnątrz jak i od zewnątrz, zaobserwować można pozostałość pierwotnej gładkiej powierzchni barwy szarożółtej, a także nieliczne i bardzo drobne ziarna miki (?). Ścianki mają przełom ciemnożółty przy krawędziach i różowawy wewnątrz; ten ostatni zaś jest typowy dla naczyń o barwie szarobrunatnej i może wskazywać na dwufazowy proces wypału[89].

Na powierzchni zewnętrznej widoczne są liczne, drobne linie poziome powstałe wskutek obracania naczynia na kole, zaś wewnątrz szerokie fałdy; na przełomach skorup nie widać śladów wskazujących na wykonanie ścianek z osobnych wałków. Na dnie wyraźnie zaznaczają się koncentryczne, regularne okręgi. Podobne ślady zaobserwowano m.in. na dnach wykonanych przy użyciu koła popielnic wielbarskich z Weklic, pow. elbląski[90]. W zestawie ceramiki kultury przeworskiej z osady w Jakuszowicach, pow. kazimierski, ślady takie typowe są dla naczyń grupy II, tj. form o szorstkich powierzchniach, natomiast na dnach naczyń gładkich śladów takich brak, co wskazuje na ich wtórne zagładzanie[91].

Naczynie ma nieco mniejszą średnicę wylewu niż największa wydętość brzuśca, przez co podobne jest do form zaliczonych do typu IA/1 ceramiki wykonanej na kole z Jakuszowic[92]. Dla naczyń wykonanych przy użyciu koła – tak jak dla lepionych ręcznie – często stosuje się podstawowy podział na tzw. ceramikę stołową i kuchenną, odpowiednio o gładkich i chropowatych powierzchniach[93]. Ceramika robiona na kole pojawia się w kulturze przeworskiej już z początkiem młodszego okresu wpływów rzymskich, w fazie B_2/C_1–C_{1a} (przede wszystkim jako sepulkralna), natomiast upowszechnia się począwszy od stadium C_{1b}[94].

[88] Por. K. Godłowski 1977, 169; J. Rodzińska-Nowak 2006, 46, 73.
[89] J. Rodzińska-Nowak 2006, 53.
[90] M. Natuniewicz-Sekuła 2005, 59, ryc. 1:c, 2:a.b.
[91] J. Rodzińska-Nowak 2006, 56.
[92] J. Rodzińska-Nowak 2006, 73.
[93] Por. J. Rodzińska-Nowak 2006, 36–40, 45.
[94] Por. K. Godłowski 1977, 178–179; 1985, 90; H. Dobrzańska 1980, 90; J. Rodzińska-Nowak 2010, 73.

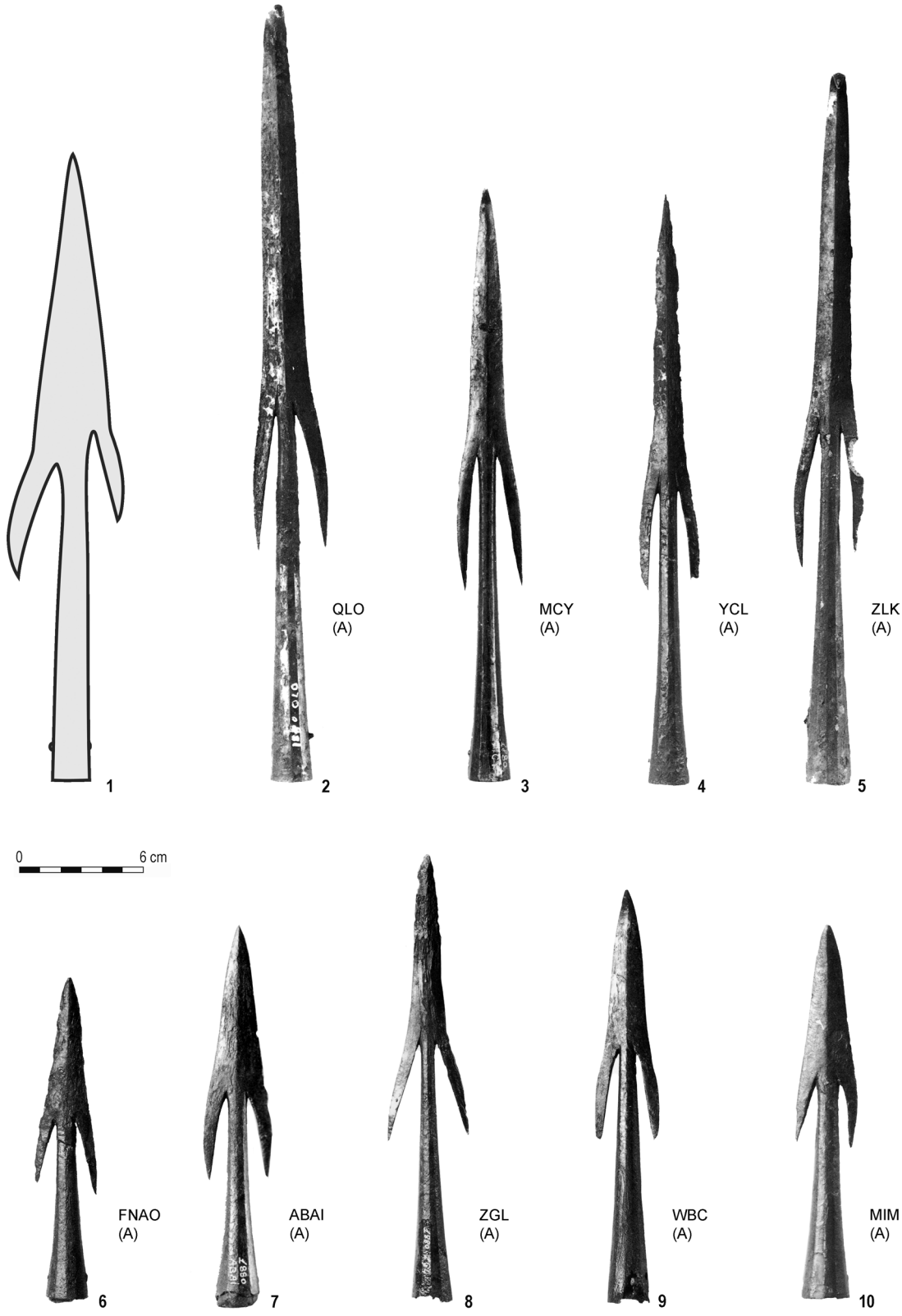

Ryc. 20. Przykłady grotów typu *Simris* z Illerup (2–10) w porównaniu do grotu z Wyszomierza Wielkiego (1). Wg: J. Ilkjær 1990b (2–10). Rys.: T. Rakowski (1)

Fig. 20. Examples of spearheads type *Simris* from Illerup (2–10) compared to the spearhead from Wyszomierz Wielki (1). After: J. Ilkjær 1990b (2–10). Drawing: T. Rakowski (1)

W kulturze wielbarskiej naczynia wykonane przy użyciu koła garncarskiego są bardzo rzadkie, choć ich znaleziska rozmieszczone są dość równomiernie na całym jej obszarze[95]. Datowanie najwcześniejszych z nich już na fazę B_2/C_1 jest dyskusyjne[96]; z liczniejszym występowaniem takiej ceramiki mamy do czynienia dopiero w stadium C_{1b}. Stylistyka naczyń toczonych kultury wielbarskiej nawiązuje do tradycji ceramicznej kultury czerniachowskiej[97]. Zakładano, że znakomita większość ceramiki toczonej w kulturze wielbarskiej mogła być importowana z terenów południowych i południowo-wschodnich[98], jednakże można przyjąć, że część takich naczyń wytwarzana była lokalnie[99]. Na wielbarskich stanowiskach z prawobrzeżnego Mazowsza i Podlasia naczynia wykonane na kole są rzadkie, pojawiając się na poszczególnych cmentarzyskach z różną częstotliwością czy to jako całe formy, czy rozproszone fragmenty[100].

W obiekcie 110 znaleziono też sześć przepalonych fragmentów naczynia *terra sigillata*. Skorupy mają częściowo zatartą powierzchnię, ale mimo to daje się dość dobrze odczytać fragmenty ornamentów. Na dwóch z nich zachowane są pozostałości *ovolo* (Ryc. 8/110:19b.d). Także na dwóch ułamkach widoczny jest identyczny zwierzęcy ogon: na jednym zachował się ogon i mały fragment zadu (Ryc. 8/110:19a), na drugim ogon, zarys zadu i górna część tylnej nogi zwierzęcia (Ryc. 8/110:19b). Prawdopodobnie są to pozostałości figury gryfa, znanej ze stempla Ludowici T 217* (Ryc. 8/110:21)[101]; z górnej partii skrzydła gryfa może pochodzić owalny kształt obok końca ogona na skorupie z zachowanym większym fragmentem zwierzęcia. Na innym ułamku widać wycinek nieustalonego ornamentu (Ryc. 8/110:19e). Na dwóch kolejnych dostrzec można części figury nagiego mężczyzny, przy czym oba wizerunki pochodzą z osobnych przedstawień (Ryc. 8/110:19c.f). W jednym wypadku jest to fragment prawej partii torsu i dolnej części głowy, otoczonych przez wycinek podwójnego łuku, w drugim zaś dolna partia korpusu z rękoma i nogami; obie postacie trzymają w prawej dłoni przedmiot podobny do glinianej lampy, z tym, że na jednej skorupie od lewej dłoni ciągnie się ku górze zarys nieczytelnego, podłużnego przedmiotu. Opisany wizerunek odpowiada stemplowi Ludowici M 187* (Ryc. 8:22)[102]. W literaturze motyw ten określany jest mianem *kroczącego z dzbanem* i najprawdopodobniej pochodzi z miski reliefowej typu Drag. 37[103], które stanowią ok. 69–75% znalezisk *terra sigillata* z terenu Polski[104]. Przyjmuje się, że naczynia tej formy produkowane były w nadreńskim *Tabernae* (obecnie Rheinzabern) w latach 148/153–170/178 po Chr. (FIRMUS I, COBNERTUS III) oraz 175/178–210/220 (190/210)[105]. Na ziemiach polskich znajdowane są w zespołach datowanych na fazy B_2/C_1–C_1[106]. Pochodzą one przede wszystkim z inwentarzy kultury przeworskiej, a tylko w pojedynczych wypadkach z zespołów kultury wielbarskiej[107]. Dotyczy to zresztą wszystkich rodzajów ceramiki *terra sigillata,* która w pierwszej z wymienionych kultur spotykana jest bardzo często, zdecydowanie zaś mniej licznie w tej drugiej[108].

Ogólne zestawienie znalezisk *terra sigillata* z Rheinzabern na obszarach poza *limesem* wskazuje ich trzy wyraźne koncentracje: na terytorium obecnych środkowych Niemiec, nad środkowym Dunajem i właśnie na ziemiach polskich, choć z wyraźną luką na terenie dzisiejszej zachodniej Polski i Nadodrza[109]. Takie rozmieszczenie znalezisk uprawdopodobnia tezę o napływie *terra sigillata* na obszary kultury przeworskiej z ziem na południe od Karpat[110]. Natomiast w odniesieniu do kultury wielbarskiej taki kierunek nie może być jednoznacznie wskazany – nie jest wykluczony napływ tych naczyń szlakiem prowadzącym z zachodu przez Morze Bałtyckie[111].

Czas napływu naczyń *terra sigillata* do *Barbaricum* oraz ich późniejszego użytkowania jest trudny do określenia. Można jedynie przyjąć, że chodzi tu o większą część okresu funkcjonowania warsztatu produkującego konkretny wzór, przy jednoczesnym założeniu, że naczynia gliniane nie należały do przedmiotów pozostających długo w obiegu[112].

[95] A. Kokowski 1988; R. Wołągiewicz 1993, 35–36, mapa 31; ostatnio np. J. Andrzejowski, R. Cędrowski 2015, 339–341 – tam starsza literatura. Na tym tle wyróżniają się nekropole z Ulowa, pow. tomaszowski (lubelski), a zwłaszcza nekropola ze stan. 7, na której stanowi ona ponad połowę ceramiki (B. Niezabitowska-Wiśniewska 2014; 2015; 2017, 38–39), i z dużych cmentarzysk grupy masłomęckiej (zob. np. A. Kokowski 2007, 119–120).

[96] R. Wołągiewicz 1993, 36. Daty radiowęglowe z cmentarzysk kultury wielbarskiej z Ulowa wskazują, że możliwość taką należy brać pod uwagę (por. B. Niezabitowska-Wiśniewska 2017, 30, ryc. 16:A), na tę fazę – choć z zastrzeżeniami – datowane są też robione na kole naczynia z nekropoli w Weklicach (M. Natuniewicz-Sekuła 2005, 65).

[97] R. Wołągiewicz 1993, 35–36, mapa 31.

[98] A. Kokowski 1988, 171.

[99] M. Natuniewicz-Sekuła 2005, 74–75.

[100] J. Andrzejowski, R. Cędrowski 2015, 341.

[101] W. Ludowici 1908, 242.

[102] W. Ludowici 1908, 227.

[103] L. Tyszler 1999b, 78, tabl. LXV/10.

[104] A. Przychodni 2010, 79, ryc. 3. Por. L. Tyszler 2012, 262 (tu udział misek tego typu – ale z uwzględnieniem nielicznych egzemplarzy typów 25 i 30 – sięga ok. 82%).

[105] L. Tyszler 1999b, 78. tab. X.

[106] L. Tyszler 1999a, 37 przyp. 8, 42, 48, tab. X; 1999b, 78; 2012, 189–195.

[107] Por. J. Andrzejowski, A. Przychodni 2008.

[108] Ostatnio A. Przychodni 2010; L. Tyszler 2012, 263–271; P. Kaczanowski, A. Przychodni 2014, 138, ryc. 1.

[109] J. Schuster 2018a, 51–53, ryc. 20.

[110] L. Tyszler 1999a, 76.

[111] J. Andrzejowski, A. Przychodni 2008, 174–175.

[112] Por. P. Kaczanowski, A. Przychodni 2015, 280–281.

Przedmioty nieokreślone

Fragment stopionego przedmiotu srebrnego z obiektu 109A (Ryc. 4/109A:5) jest odkształcony w stopniu nie pozwalającym na zidentyfikowanie pierwotnej formy; w grobie tym znaleziono również kilka amorficznych grudek stopów miedzi (Ryc. 4/109A:8).

Silnie nadtopiony i odkształcony w ogniu fragment nieokreślonego przedmiotu ze stopu miedzi pochodzi z obiektu 227 (Ryc. 10/227:11). Przy jednej z krawędzi, która może być pierwotnym brzegiem przedmiotu, zachowane są resztki ornamentu w postaci drobnych linii rytych.

PODSUMOWANIE

Wszystkie dobre wyznaczniki chronologiczne wskazują, że nekropola funkcjonowała w horyzoncie fazy B_2/C_1–C_{1a}. Cmentarzysko było niewielkie, co sugeruje, że nie było długo użytkowane; nie można wręcz wykluczyć, że wszystkie pochówki złożono w bardzo krótkim czasie.

Cmentarzysko w Wyszomierzu miało nietypowy, podłużny układ grobów, rozciągających się na linii NE-SW na długości ok. 30 metrów (Ryc. 21:A). Uderzające w ich rozmieszczeniu jest to, że niektóre z nich zdają się tworzyć pary – byłyby to, patrząc od północy, obiekty 138 i 139, następnie 109A i 109B, 236 i 108 oraz 110 i 111. O ile w grobach 110 i 111 pochowano pary mężczyzna -kobieta, to dla trzech pozostałych zespołów taki skład antropologiczny jest jedynie prawdopodobny (Ryc. 21:B). Kolejne pary zmarłych tworzą: osoba nieokreślonej płci i prawdopodobnie kobieta (obiekty 236 i 108), kobieta i nieokreślona osoba nieokreślonej płci (obiekty 109A i 109B) oraz osoba nieokreślonej płci i prawdopodobnie mężczyzna (obiekty 138 i 139)[113]. Nasuwa się tu – dość naturalnie – skojarzenie z pochówkami małżeńskimi, choć oczywiście jest to tylko jedna z możliwości ich interpretacji.

Pozostałe groby, jak się wydaje, występują pojedynczo. W pobliżu pary grobów 110 i 111 znajdował się grób 235. W niewielkiej jamie złożono, niemal bez wyposażenia, kości dorosłej osoby o nieokreślonej płci oraz dziecka w wieku okołoporodowym, co może wskazywać na kobietę zmarłą w połogu (Ryc. 12, 21:B). W trzech kolejnych grobach, na południowo-zachodnim skraju cmentarzyska pochowano dwie kobiety (obiekty 227 i 228), i dziecko w wieku ok. 8 lat.

Oprócz obiektu 110, ewidentnie noszącego cechy kultury przeworskiej, pozostałe groby zaliczyć należy do kultury wielbarskiej. Co istotne, są to bez wyjątku groby ciałopalne – w literaturze zwracano już uwagę na przewagę takiej formy pochówku w najwcześniejszej fazie osadniczej kultury wielbarskiej na terenach na wschód od Wisły[114]. Tłumaczono to albo migracją wielbarskiej ludności z południowo-wschodniego Pomorza i ziemi chełmińskiej, gdzie dominował taki obrządek, albo udziałem w genezie mazowieckiego odłamu tej kultury na Mazowszu dużej liczby ludności o korzeniach „przeworskich", gdzie ciałopalenie było jedyną, poza szczególnymi wypadkami, formą pochówku, a wreszcie czasowym przejściem na ciałopalenie w trakcie migracji[115]. Groby kultury wielbarskiej z Wyszomierza to obiekty jamowe, w ogóle pozbawione ceramiki.

Na tym tle wyraźnie wyróżnia się pochówek z obiektu 110. Bogate wyposażenie wskazuje, że mężczyzna którego szczątki złożono w tym grobie, cieszył się wysoką pozycją społeczną. Uzbrojenie, ostrogi o kolcach ponadstandardowej wielkości, uznawane za przedmioty luksusowe przybory do gry (plansza i żetony)[116], importowane naczynie *terra sigillata* i drugie, użyte jako popielnica, ale wykonane w technologii, która na ziemiach na północ od Karpat dopiero się upowszechniała, wskazują na osobę należącą do (lokalnej?) elity. Wojownik ten był zapewne osobą zamożną, tym bardziej, że znalezione przedmioty nie stanowiły z pewnością całego osobistego wyposażenia zmarłego; brak jest np. części garnituru pasa ze sprzączką i okuciem (lub okuciami) końca rzemienia czy charakterystycznych dla męskich zespołów z tego okresu takich przyborów jak nóż, krzesiwo itp.

Popielnicowy pochówek, z wyposażeniem w skład którego wchodziły m.in. elementy uzbrojenia, nie odbiega od ówczesnego standardu kultury przeworskiej, co jest o tyle zaskakujące, że w fazie C_{1a} na prawobrzeżnym Mazowszu i Podlasiu kultura ta jest już w zaniku[117]. Niezwykłym jest, że w wypadku obiektu 110 dostrzec można szczególny rodzaj „konserwatyzmu", który nie dotyczył elementów stroju czy uzbrojenia, bo są to przedmioty spójne chronologicznie, ale formy pochówku. Zastosowany obrządek i sam grób mają cechy typowe dla tych ziem w fazie B_2. Jednocześnie zauważyć można podobieństwo do datowanych na fazę C_1 pochówków wojowników przeworskich z Mazowsza zachodniego, do których wyposażenia należały – całe lub zachowane we fragmentach – naczynia *terra sigillata*[118]. Naczynia wykonane przy użyciu koła garncarskiego spotykane są od fazy B_2/C_1–C_{1a} zarówno w kulturze wielbarskiej, jak

[113] Przy określaniu płci zmarłych brano pod uwagę zarówno ocenę antropologiczną kości, jak i wyposażenie grobowe.

[114] Zob. np. T. Dąbrowska 1981, 55; J. Andrzejowski 1989, 104; 2007, 233.

[115] Zob. K. Godłowski 1985, 69–75. Por. J. Andrzejowski 2007, 233 przyp. 21.

[116] K. Skóra 2015, 187–188; J. Schuster 2016, 141.

[117] Ostatnio J. Andrzejowski 2019, 227, ryc. 3.

[118] Por. L. Tyszler 2019.

Ryc. 21. Rozmieszczenie grobów na cmentarzysku w Wyszomierzu Wielkim (A), z uwzględnieniem płci zmarłych (B) określonej na podstawie kryteriów archeologicznych i antropologicznych. Rys.: T. Rakowski

Fig. 21. Distribution of graves in the cemetery at Wyszomierz Wielki (A), taking into account sex of the deceased (B), determined on the basis of archaeological and anthropological criteria. Drawing: T. Rakowski

i przeworskiej. Niemniej z prawobrzeżnego Mazowsza i Podlasia z kontekstów przeworskich ceramiki takiej (dotychczas?) nie znamy, co oznacza, że okres ich liczniejszego występowania przypada na czasy już po zaniku zwartego osadnictwa tej kultury.

Zmarły z grobu z Wyszomierza hołdował więc najpewniej wierzeniom i tradycji sięgającej „przeworskiej" przeszłości tych ziem. Co być może najistotniejsze, jego obrzędy grzebalne sprawowane być musiały przez osoby znające i akceptujące tę tradycję.

W uzbrojeniu kultury przeworskiej spotkać można elementy nawiązujące do militariów z terenów na północ od Bałtyku. Dotyczy to zwłaszcza części uzbrojenia wykonanych ze stopów miedzi, takich jak imacze i okucia żelaznych umb[119]. Za przykład posłużyć mogą dwa groby z przeworskiej nekropoli z Czerska, pow. piaseczyński nad środkową Wisłą. Z datowanego na fazę B_2 grobu 93 pochodzi nietypowy dla tej kultury imacz o ażurowych płytkach, wykonany ze stopu miedzi i zdobiony srebrem, znajdujący analogie w północnych Niemczech i w Skandynawii[120]. Z kolei w grobie 60, ze stadium B_{2b}, znaleziono grot z zadziorami i zgrubieniem w miejscu przejścia tulei w liść – o ile w kontekście przeworskim cechę tę spotykamy w początkach okresu wpływów rzymskich, to liczne takie groty współczesne znalezisku czerskiemu notujemy właśnie w Skandynawii[121]. Studia nad grotami broni drzewcowej z bagiennego depozytu z Illerup na wschodniej Jutlandii wykazały, że różne formy grotów skandynawskich dość często znajdują odpowiedniki w materiałach kultury przeworskiej[122]. Należy przy tym pamiętać, że przeworskie uzbrojenie o nawiązaniach lub inspiracjach skandynawskich może w rzeczywistości być refleksem kontaktów z kulturą wielbarską[123] – z przyczyn oczywistych teza ta nie poddaje się jednak weryfikacji.

O uzbrojeniu kultury wielbarskiej wiadomo niewiele, niemniej z terenu tej kultury znamy pojedyncze przykłady broni z młodszego okresu wpływów rzymskich, noszącej cechy „skandynawskie"[124]. Choć więc oba groty z Wyszomierza mają formę typową dla ziem na północ od Bałtyku, być może wcale nie należy uważać ich za importy czy naśladownictwa uzbrojenia z tych obszarów. Biorąc pod uwagę „wielbarskie" otoczenie zmarłego

[119] Por. np. J. Andrzejowski 1998, 70; 2001, 78.

[120] K. Czarnecka 2012, 104–105, ryc. 14, 15; 2014, 107–109, ryc. 4:2.

[121] K. Czarnecka 2014, 101–107, ryc. 1:4.

[122] J. Ilkjær 1990a, np. tab. 22, 30, 33, 48, 59, 63.

[123] J. Andrzejowski 2001, 78; K. Czarnecka 2014, 109.

[124] B. Kontny 2019, 72–75, 78, 89.

z obiektu 110, zarówno bezpośrednie (pozostałe groby z tej nekropoli), jak i szersze (osadnictwa tej kultury na całym wschodnim Mazowszu i Podlasiu), prawdopodobnym jest, że oba groty należą do zestawu uzbrojenia tej właśnie kultury.

Najprawdopodobniej mamy tu więc do czynienia z wojownikiem, który był uczestnikiem skomplikowanego i wciąż nie do końca rozpoznanego procesu przemian kulturowych i społecznych, w materiale archeologicznym manifestującego się zmianą modelu kulturowego i zastąpieniem kultury przeworskiej przez wielbarską. W rozumieniu etnicznym mógłby to być człowiek wywodzący się z dawnych, lokalnych elit – choć uzbrojony już „na modłę gocką" – który odegrał jakąś istotną rolę w kształtowaniu się nowych układów plemiennych – i geopolitycznych.

W literaturze wielokrotnie już wskazywano na udział miejscowej, „mazowieckiej" ludności w przemianach kulturowych związanych z wielbarskimi migracjami ku południowemu wschodowi. Sugerowały to m.in. takie zjawiska, jak wspomniana dominacja pochówków ciałopalnych we wczesnej fazie kultury wielbarskiej na prawobrzeżnym Mazowszu i Podlasiu, obecność przepalonej ceramiki w grobach późnorzymskich[125], czy używanie na tych terenach kuszowatych fibul z podwiniętą nóżką wykonanych z żelaza[126]. Dobrze poświadczone są ewidentnie przeworskie pochówki wojowników z wczesny-mi takimi zapinkami (Rostki, pow. ostrołęcki[127], czy Stare Załubice, pow. wołomiński, grób 55[128]). W wypadku niektórych pochówków z Mazowsza i Podlasia przełomu wczesnego i późnego okresu wpływów rzymskich można wręcz mówić o ich kulturowo mieszanym, przeworsko-wielbarskim charakterze. Ciałopalny grób 228 z Krupic, pow. siemiatycki, zawierał naczynie kultury wielbarskiej oraz żelazny nóż i grot włóczni[129]. Grób ze Starego Szelkowa, pow. makowski (obiekt 198), mieścił wielbarską popielnicę, w której znaleziono bogaty żelazny garnitur pasa i przyborów osobistych „w typie przeworskim"[130]. Bogate w żelazne przedmioty wyposażenie wojownika z fazy C_{1a}, złożone w popielnicy o cechach wielbarskich, pochodzi z grobu 37 z Drozdowa, pow. łomżyński, wielbarską popielnicę i zestaw uzbrojenia zawierał też grób 76 z tej nekropoli[131].

Zespoły takie wskazują, że na przełomie wczesnego i późnego okresu wpływów rzymskich sytuacja etniczna w tej części dzisiejszych ziem polskich była nader złożona. Cmentarzysko w Wyszomierzu Wielkim, a zwłaszcza pochówek z obiektu 110, stanowić może istotny przyczynek do dalszych studiów nad procesami zachodzącymi w *Barbaricum* w tym burzliwym czasie.

Tomasz Rakowski
Państwowe Muzeum Archeologiczne w Warszawie
ul. Długa 52 «Arsenał»
PL 00-241 Warszawa
rakosh@wp.pl
https://orcid.org/0000-0002-7952-3247

Received: 23.07.2020 / Revised: 12.10.2020 / Accepted: 16.10.2020

BIBLIOGRAFIA

Andrzejewska A., Demkowicz K. 2015: *Groty broni drzewcowej o cechach skandynawskich w kulturze luboszyckiej,* „Acta Universitatis Lodziensis. Folia Archaeologica" 30, 109–135.

Andrzejowski J. 1989: *Zagadnienie kontynuacji cmentarzysk w wschodniej strefie kultury przeworskiej,* [w:] J. Gurba, A. Kokowski (red.), *Kultura wielbarska w młodszym okresie rzymskim, materiały z konferencji II*, Lublin, 103–125.

Andrzejowski J. 1998: *Nadkole 2. A Cemetery of the Przeworsk Culture in Eastern Poland*, Monumenta Archaeologica Barbarica V, Kraków.

Andrzejowski J. 2001: *Wschodnia strefa kultury przeworskiej – próba definicji*, WA LIV (1995–1998), 59–87.

Andrzejowski J. 2005: *Liwiec river as axis of local settlement structures of the Przeworsk and Wielbark Cultures*, [w:] C. von Carnap-Bornheim, H. Friesinger (red.), *Wasserwege: Lebensadern – Trennungslinien. 15. Internationales Symposium Grundprobleme der frühgeschichtlichen Entwicklung im mittleren Donauraum*, Schriften des Archäologischen Landesmuseums, Ergz.-Reihe 3, Neumünster, 231–252.

Andrzejowski J. 2006: *Kołoząb, stanowisko 3. Cmentarzysko kultury przeworskiej i kultury wielbarskiej na Mazowszu Płockim*, Warszawa, mps w Dziale Epoki Żelaza PMA.

Andrzejowski J. 2007: *Pod wodzą Filimera, czyli osadnicy wielbarscy na Mazowszu i Podlasiu*, [w:] M. Fudziński, H. Paner (red.), *Nowe materiały i interpretacje, stan dyskusji na temat kultury wielbarskiej*, Gdańsk, 229–258.

Andrzejowski J. 2009: *Nekropola w Modle a późna faza kul-*

[125] K. Godłowski 1985, 74.
[126] W. Nowakowski 2001, 137–139, ryc. 1, 4.
[127] J. Okulicz 1965.
[128] J. Andrzejowski 2005, 237, ryc. 8.
[129] J. Jaskanis 2005, 56–57, tabl. LXIII/228, LXIV/228:2.
[130] R. Prochowicz 2017.
[131] J. Andrzejowski 2009, 308–310; 2019, 232–233; por. J. Andrzejowski, R. Madyda-Legutko 2018, 69, ryc. 9.

tury przeworskiej na północnym Mazowszu, część I–III, mps dysertacji doktorskiej na Wydziale Archeologii Uniwersytetu Warszawskiego.

Andrzejowski J. 2019: *The Gothic migration through Eastern Poland – archaeological evidences*, [w:] A. Cieśliński, B. Kontny (red.), *Interacting Barbarians. Contacts, Exchange and Migrations in the First Millennium AD*, Neue Studien zur Sachsenforschung 9, Warszawa-Braunschweig, 225–237.

Andrzejowski J., Cędrowski R. 2015: *Grób z Łazówka koło Sokołowa Podlaskiego – ślad nieznanego cmentarzyska kultury wielbarskiej?*, WA LXVI, 338–348.

Andrzejowski J., Przychodni A. 2008: Terra sigillata *z cmentarzyska kultury wielbarskiej w Jartyporach na zachodnim Podlasiu*, WA LX, 161–178.

Andrzejowski J., Madyda-Legutko R. 2018: *Zur Mobilität von Kriegern am Übergang von der älteren zur jüngeren römischen Kaiserzeit im Lichte der Verbreitung der Doppeldornschnallen*, „Študijné zvesti Archeologického ústavu Slovenskej akadémie vied" 64, 2018, 53–78.

Balke B. 1991: *Kultura przeworska w międzyrzeczu Wisły, Pilicy i Iłżanki*, Warszawa.

Belâvec V.G. 2007: (V.G. Belevec) *K izučeniû pamâtnikov vel'barskoj kul'tury v Belarusi*, [w:] M. Fudziński, H. Paner (red.), *Nowe materiały i interpretacje, stan dyskusji na temat kultury wielbarskiej*, Gdańsk, 293–345.

Bemmann J., Hahne G. 1994: *Waffenführende Grabinventare der jüngeren römischen Kaiserzeit und Völkerwanderungszeit in Skandinavien. Studie zur zeitlichen Ordnung anhand der norwegischen Funde*, BerRGK 75 (1994), 283–653.

Born H. 1977: *Material und Herstellungstechnik antiker Melonenperlen*, (w:) *Festschrift Hans-Jörgen Hundt zum 65. Geburtstag. Teil 2: Römerzeit*, JRGZM 22 (1975), 134–140.

Cieśliński A. 2010: *Kulturelle Veränderungen und Besiedlungsabläufe im Gebiet der Wielbark-Kultur an Łyna, Pasłęka und oberer Drwęca*, Berliner Beiträge zur Vor- und Frühgeschichte NF 17, Berlin.

Crummy P. *et alii* 2007: P. Crummy, S. Benfield, N. Crummy, V. Rigby, D. Shimmin, *Stanway. An élite burial site at Camulodunum*, Britannia Monograph Series 24, London.

Czarnecka K. 2012: *A Parade Shield from the Przeworsk Culture Cemetery in Czersk, near Warsaw, Poland: an International Sign of Status in the Early Roman Period*, [w:] A. Bliujienė (red.), *People at the Crossroads of Space and Time (Footmarks of Societies in Ancient Europe) II*, „Archaeologia Baltica" 18, 97–108.

Czarnecka K. 2014: *Północne nawiązania w uzbrojeniu kultury przeworskiej z wczesnego okresu wpływów rzymskich. Dwa ciekawe groby z bronią z cmentarzyska w Czersku, pow. piaseczyński*, [w:] R. Madyda-Legutko, J. Rodzińska-Nowak (red.), *Honoratissimum assensus genus est armis laudare. Studia dedykowane Profesorowi Piotrowi Kaczanowskiemu z okazji siedemdziesiątej rocznicy urodzin*, Kraków, 101–110.

Czarnecka K. 2020: *Zamki i klucze kultury przeworskiej. Działania, zastosowanie, znaczenie symboliczne*, Warszawa.

Dąbrowska T. 1981: *Zmiany kulturowe prawobrzeżnego Mazowsza i Podlasia w okresie wpływów rzymskich*, WA XLV/1 (1980), 45–58.

Dobrzańska H. 1980: *Zagadnienie datowania ceramiki toczonej w kulturze przeworskiej*, APolski XXIV/1, 87–152.

Dulkiewicz A. 2009: *Szpile kościane i rogowe kultury przeworskiej na terenie Polski: typologia, chronologia i rozmieszczenie*, [w:] J. Fogel (red.), *Księga pamiątkowa Wojciecha Kóčki*, „Folia Praehistorica Posnaniensia" XV, 209–235.

Ginalski J. 1991: *Ostrogi kabłąkowe kultury przeworskiej. Klasyfikacja typologiczna*, PArch. 38, 53–84.

Godłowski K. 1977: *Materiały do poznania kultury przeworskiej na Górnym Śląsku (część II)*, MSiW IV, 7–237.

Godłowski K. 1985: *Przemiany kulturowe i osadnicze w południowej i środkowej Polsce w młodszym okresie przedrzymskim i okresie rzymskim*, Wrocław.

Godłowski K. 1992a: *Die Chronologie der jüngeren und späten Kaiserzeit in den Gebieten südlich der Sudeten und Karpaten*, [w:] K. Godłowski, R. Madyda-Legutko (red.), *Probleme der Relativen und Absoluten Chronologie ab Latènezeit bis zum Frühmittelalter. Materialien des III. Internationalen Symposiums: Grundprobleme der frühgeschichtlichen Entwicklung im nördlichen Mitteldonaugebiet, Kraków-Karniowice 3.–7. Dezember 1990*, Kraków, 23–54.

Godłowski K. 1992b: *Zmiany w uzbrojeniu ludności kultury przeworskiej w okresie wpływów rzymskich*, [w:] M. Głosek *et alii* (red.), *Arma et ollae. Studia dedykowane Profesorowi Andrzejowi Nadolskiemu w 70 rocznicę urodzin i 45 rocznicę pracy naukowej. Sesja naukowa, Łódź, 7–8 maja 1992*, Łódź, 71–88.

Grabarczyk T. 1983: *Metalowe rzemiosło artystyczne na Pomorzu w okresie rzymskim*, Prace Komisji Archeologicznej 9, Wrocław.

Höpken C. 2003: *Herstellung quarzkeramischer Melonenperlen* im *römischen Flottenlager Köln Alteburg: Terminologie – Technologie – Befund*, [w:] B. Liesen, U. Brandl (red.), *Römische* Keramik. *Herstellung und Handel. Kolloquium Xanten, 15.–17.6.2000*, Xantener Berichte 13, Mainz am Rhein, 353–363.

Ilkjær J. 1990a: *Illerup Ådal 1. Die Lanzen und Speere. Textband*, Jysk Arkæologisk Selskab XXV:1, Højbjerg.

Ilkjær J. 1990b: *Illerup Ådal 2. Die Lanzen und Speere. Tafelband*, Jysk Arkæologisk Selskab XXV:2, Højbjerg.

Jaskanis J. 2005: *Krupice. Ein Gräberfeld der Przeworsk- und Wielbark-Kultur in Ostpolen*, Monumenta Archaeologica Barbarica X, Warszawa.

Kaczanowski P. 1995: *Klasyfikacja grotów broni drzewcowej kultury przeworskiej z okresu rzymskiego,* Klasyfikacje zabytków archeologicznych I, Kraków.

Kaczanowski P., Przychodni A. 2014: *Uwagi o chronologii absolutnej początków młodszego okresu wpływów rzymskich w kulturze przeworskiej*, WA LXV, 135–147.

Kaczanowski P., Przychodni A. 2015: *Chronologia absolutna fazy C1 okresu wpływów rzymskich w świetle znalezisk* terra sigillata *na terytorium kultury przeworskiej*, [w:] L. Tyszler, E. Droberjar (red.), *Barbari svperiores et inferiores. Archeologia barbarzyńców 2014. Procesy integracji środkowoeuropejskiego Barbaricum. Polska – Czechy – Morawy – Słowacja*, Łódź-Wieluń, 279–298.

Kietlińska A., Dąbrowska T. 1963: *Cmentarzysko z okresu wpływów rzymskich we wsi Spicymierz, powiat Turek*, MS IX, 143–254.

Kokowski A. 1988: *Ze studiów nad ceramiką wykonaną na kole w kulturze wielbarskiej*, [w:] J. Gurba, A. Kokowski (red.), *Kultura wielbarska w młodszym okresie rzymskim, materiały z konferencji I*, Lublin, 157–176.

Kokowski A. 1995a: *Grupa masłomęcka. Z badań nad przemianami kultury Gotów w młodszym okresie rzymskim*, Lublin.

Kokowski A. 1995b: *Schätze der Ostgoten. Eine Ausstellung der Maria Curie-Skłodowska Universität Lublin und des Landesmuseums Zamość*, Stuttgart.

Kokowski A. 1997: *Die Schloßbeschläge und die Schlüssel aus dem nördlichen Barbaricum in der römischen Kaiserzeit und frühen Völkerwanderungszeit*, Klasyfikacje zabytków archeologicznych II, Lublin.

Kokowski A. 2007: *Goci od Skandzy do Campi Gothorum (od Skandynawii do Półwyspu Iberyjskiego)*, Warszawa.

Kokowski A. 2017: *O rebristyh busah (tip TM-171) v central'no-i severoevropejskom Barbarikume*, [w:] *Evropa ot Latena do Srednevekov'â: varvarskij mir i roždenie slavânskih kul'tur. K 60-letiû A.M. Oblomskogo*, Ranneslavânskij mir 19, Moskva, 142–148.

Kokowski A. 2019: *Kleinfunde zivilen Charakters*, Jutland Archaeological Society Publications XXV/15, Højbjerg.

Kolendo J. 2008: *Komentarz do tekstu* Germanii *Tacyta*, [w]: P. Cornelius Tacitus, *Germania,* przekład T. Płóciennik, wstęp i komentarze J. Kolendo, *Fontes Historiae Antiquae* X, Poznań, 108–199.

Kondracki J. 1998: *Geografia regionalna Polski*, Warszawa.

Kontny B. 2019: *Archeologia wojny. Ze studiów nad uzbrojeniem barbarzyńskiej Europy okresów wpływów rzymskich i wędrówek ludów*, Oświęcim.

Kostrzewski B. 1947: *Cmentarzysko z okresu rzymskiego w Koninie (woj. poznańskie)*, PArch. VII/2 (1946–1947), 192–294.

Krzyżanowska M. 2020: *Drobne przedmioty szklane – analiza archeologiczna żetonów do gry z okresu wpływów rzymskich z terenu Polski*, WA LXXI, 251–268.

Kumaniecki K. 1999: (oprac.) *Słownik łacińsko-polski. Według słownika Hermana Mengego i Henryka Kopii,* Warszawa[22].

Liana T. 1970: *Chronologia względna kultury przeworskiej we wczesnym okresie rzymskim*, WA XXXV/4, 429–491.

Ludowici W. 1908: *Katalog meiner Ausgrabungen in Rheinzabern. 3: Urnen-Gräber römischer Töpfer in Rheinzabern und III. Folge dort gefundener Stempel-Namen und Stempel-Bilder bei meinen Ausgrabungen 1905–1908*, München.

Mączyńska M. 2011: *Der frühvölkerwanderungszeitliche Hortfund aus Łubiana, Kreis Kościerzyna (Pommern)*, Ber RGK 90 (2009), 7–481.

Madyda-Legutko R. 1987: *Die Gürtelschnallen der Römischen Kaiserzeit und der frühen Völkerwanderungszeit im mitteleuropäischen Barbaricum*, B.A.R. Int. Series 360 (1986), Oxford.

Madyda-Legutko R. 2011: *Studia nad zróżnicowaniem metalowych części pasów w kulturze przeworskiej. Okucia końca pasa*, Kraków.

Madyda-Legutko R., Rodzińska-Nowak J., Zagórska-Telega J. 2011a: *Opatów, Fpl. 1. Ein Gräberfeld der Przeworsk-Kultur im nordwestlichen Kleinpolen. Katalog*, Monumenta Archaeologica Barbarica XV/1, Warszawa-Kraków.

Madyda-Legutko R., Rodzińska-Nowak J., Zagórska-Telega J. 2011b: *Opatów, Fpl. 1. Ein Gräberfeld der Przeworsk-Kultur im nordwestlichen Kleinpolen. Tafeln*, Monumenta Archaeologica Barbarica XV/2, Warszawa-Kraków.

Madyda-Legutko R., Zagórska-Telega J. 2000: *Einige Bemerkungen über die Spielsteine aus dem Gebiet der Przeworsk-Kultur am Beispiel des Fundmaterials aus dem Gräberfeld von Opatów, Woiw. Śląskie*, [w:] E. Droberjar (red.), *Romanam amicitiam praetulisse – Sborník Vladimíru Sakařovi k 70. narozeninám*, „Sborník Národního Muzea v Praze – Acta Musei Nationalis Pragae", Řada A – Historie, LIV/1–4, 107–122.

Natuniewicz-Sekuła M. 2005: *Naczynia wykonane przy użyciu koła z cmentarzyska kultury wielbarskiej w Weklicach koło Elbląga. Przyczynek do badań warsztatu ceramicznego kultury wielbarskiej*, APolski L, 53–80.

Natuniewicz-Sekuła M. 2020: *Złotnictwo społeczności kultury wielbarskiej ze szczególnym uwzględnieniem wybranych zabytków z cmentarzyska w Weklicach*, Warszawa.

Niezabitowska-Wiśniewska B. 2014: *Miniaturowe naczynka wykonane na kole z cmentarzysk kultury wielbarskiej w Ulowie na Roztoczu*, [w:] J. Andrzejowski (red.), *In Medio Poloniae Barbaricae. Agnieszka Urbaniak in memoriam*, Monumenta Archaeologica Barbarica. Series Gemina, Warszawa, 163–174.

Niezabitowska-Wiśniewska B. 2015: *Ulów, stanowisko 7 – nowe cmentarzysko kultury wielbarskiej na Roztoczu Środkowym – z badań nad kontaktami kultury wielbarskiej i kultury czerniachowskiej*, [w:] M. Fudziński, H. Paner (red.), *Kontakty ponadregionalne kultury wielbarskiej. Przemiany kulturowe w okresie wpływów rzymskich na Pomorzu*, Gdańsk, 331–362.

Niezabitowska-Wiśniewska B. 2017: *Archaeological research results of the settlement micro-region in the area of Ulów in Middle Roztocze in the light of the project "Roztocze – the ancient* terra incognita*?...*", „Folia Quaternaria" 85, 5–47.

Nowakowski W. 2001: *Żelazne zapinki kuszowate z podwiniętą nóżką w europejskim Barbaricum*, WA LIV (1995–1998), 129–146.

Okulicz J. 1965: *Rostki I, distr. d'Ostrołęka, dép. de Varsovie*, InvArch XV, tabl. 88.

Prochowicz R. 2017: *Ostatni z rodu – relacje ludności kultur przeworskiej i wielbarskiej na Mazowszu na przykładzie obiektu 198 z cmentarzyska w Szelkowie Starym*, [w:] J. Andrzejowski *et alii* (red.), *Orbis Barbarorum. Studia ad archaeologiam germanorum et baltorum temporibus imperii romani pertinentia Adalberto Nowakowski dedicata*, Monumenta Archaeologica Barbarica. Series Gemina VI, Warszawa-Schleswig, 495–506.

Przychodni A. 2010: *Zur Frage der Verbreitung von* terra sigillata *auf dem Gebiet des heutigen Polens*, AAC XLV, 67–177.

Rodzińska-Nowak J. 2006: *Jakuszowice, stanowisko 2. Ceramika z osady kultury przeworskiej z młodszego i późnego okresu wpływów rzymskich i wczesnej fazy okresu wędrówek ludów*, ZNUJ, Prace Archeologiczne 61, Kraków.

Rodzińska-Nowak J. 2010: *Uwagi o chronologii ceramiki wykonanej na kole garncarskim w kulturze przeworskiej w świetle wyników analizy materiałów zabytkowych z osady w Jakuszowicach, woj. świętokrzyskie, i cmentarzyska w Opatowie, woj. śląskie,* [w:] H. Machajewski, B. Jurkiewicz (red.), *Ceramika rzemieślnicza jako źródło do badań nad zróżnicowaniem garncarstwa kultury przeworskiej*, Pułtusk, 71–87.

Rusin K. 2008: *Grave of the Wielbark culture from the Younger Roman Period under barrow no 1 in Szpaki, Wyszki commune, Bielsk Podlaski district, Podlasie voivodship*, [w:] B. Niezabitowska-Wiśniewska *et alii* (red.), *The Turbulent Epoch. New Materials from the Late Roman Period and the Migration Period I*, Monumenta Studia Gothica V, Lublin, 294–308.

Schädler U. 2007: *The Doctor's game – new light on the history of ancient board games,* [w:] Ph. Crummy *et alii*, *Stanway. An élite burial site at Camulodunum*, Britannia Monograph Series 24, London, 359–375.

Schulte L. 2011: *Die Fibeln mit Hohem Nadelhalter (Almgren Gruppe VII)*, Göttinger Schriften zur Vor- und Frühgeschichte 32, Neumünster.

Schuster J. 2006: *O późnych zapinkach kapturkowych (A II 41),* WA LVIII, 101–120.

Schuster J. 2016: *Der arme Fürst. Ein bescheiden ausgestattetes Prunkgrab der älteren Kaiserzeit von Zgliczyn Pobodzy, Nordmasowien (Polen)*, „Germania" 94, 117–156.

Schuster J. 2018a: *Czarnówko, stan. 5. Osiem grobów okazałych – narodziny nowych elit w II wieku po Chr. w basenie Morza Bałtyckiego*, Czarnówko, stan. 5. Starożytne cmentarzyska na Pomorzu. Część 2 = Monumenta Archaeologica Barbarica. Series Gemina VIII, Lębork -Warszawa.

Schuster J. 2018b: *Ab Oceano – Ein Beitrag zur Besiedlungsgeschichte der Küste Vorpommerns während der römischen Kaiserzeit*, Beiträge zur Ur- und Frühgeschichte Mecklenburg-Vorpommerns 53, Schwerin.

Skorupka T. 2001: *Kowalewko 12. Cmentarzysko birytualne ludności kultury wielbarskiej (od połowy I w. n.e. do początku III w. n.e.)*, Archeologiczne badania ratownicze wzdłuż trasy gazociągu tranzytowego, tom II: Wielkopolska, cz. 3, Poznań.

Skóra K. 2015: *Struktura społeczna ludności kultury wielbarskiej*, Łódź.

Solon J. *et alii* 2018: J. Solon, J. Borzyszkowski, M. Bidłasik, A. Richling, K. Badora, J. Balon, T. Brzezińska-Wójcik, Ł. Chabudziński, R. Dobrowolski, I. Grzegorczyk, M. Jodłowski, M. Kistowski, R. Kot, P. Krąż, J. Lechnio, A. Macias, A. Majchrowska, E. Malinowska, P. Migoń, U. Myga-Piątek, J. Nita, E. Papińska, J. Rodzik, M. Strzyż, S. Terpiłowski, W. Ziaja, *Physico-geographical mesoregions of Poland: Verification and adjustment of boundaries on the basis of contemporary spatial data*, „Geographia Polonica" 91/2, 143–170.

Stanek K. 2016: *Gry planszowe i typu* alea *w życiu codziennym starożytnych Rzymian w okresie Cesarstwa. Terminologia i próba rekonstrukcji zasad gry*, „SAMAI" 1, 78–101.

Stjernquist B. 1955: *Simris. On Cultural Connections of Scania in the Roman Iron Age*, Acta Archaeologica Lundensia, Series in 4°/2, Lund.

Szela A. 2007: *Nietypowy zespół grobowy z cmentarzyska kultury przeworskiej w Biejkowie, stan. 9, pow. Białobrzegi*, „Acta Universitatis Lodziensis. Folia Archaeologica" 25, 302–310.

Szpondowski P. 2017: *Technologia obróbki kości i poroża w kulturze przeworskiej*, mps pracy magisterskiej w archiwum Wydziału Archeologii Uniwersytetu Warszawskiego.

Tempelmann-Mączyńska M. 1985: *Die Perlen der römischen Kaiserzeit und der frühen Phase der Völkerwanderungszeit im mitteleuropäischen Barbaricum*, Römisch-Germanische Forschungen 43, Mainz am Rhein.

Tempelmann-Mączyńska M. 1989: *Das Frauentrachtzubehör des mittel- und osteuropäischen Barbaricums in der römischen Kaiserzeit*, Uniwersytet Jagielloński, Varia CCLXIV, Kraków.

Teuber S.W. 2005: *Die Einlagenkämme der Römischen Kaiserzeit und der Völkerwanderungszeit im freien Germanien*, Neue Ausgrabungen und Forschungen in Niedersachsen 25, Neumünster, 167–310.

Thomas S. 1960: *Studien zu den germanischen Kämmen der römischen Kaiserzeit*, AFB 8, 54–215.

Tomaszewska I. 1988: *Groby kultury wielbarskiej na cmentarzysku w Kołozębiu, gm. Suchocin, woj. ciechanowskie*, [w:] J. Gurba, A. Kokowski (red.), *Kultura wielbarska w młodszym okresie rzymskim, materiały z konferencji* I, Lublin, 105–116.

Tyszler L. 1999a: *Terra sigillata na ziemiach Polski. Część I: Tekst*, Acta Archaeologica Lodziensia 43 i 44, Łódź.

Tyszler L. 1999b: *Terra sigillata na ziemiach* Polski. *Część II: Katalog i tablice*, Acta Archaeologica Lodziensia 43 i 44, Łódź.

Tyszler L. 2012: *Ceramika rzymska na północ od Karpat i Sudetów*, Spatium Archaeologicum 4, Łódź.

Tyszler L. 2019: *Problematyka chronologii grobów wojowników z ceramiką terra sigillata z obszaru dorzecza Bzury. Grupy 4a, 5 i 6 grobów z bronią*, [w:] K. Kot-Legieć *et*

alii (red.), *Kultura przeworska. Procesy przemian i kontakty zewnętrzne*, Łódź, 209–228.
Wołągiewicz R. 1993: *Ceramika kultury wielbarskiej między Bałtykiem a Morzem Czarnym*, Szczecin.
Woźniak M. 2016: *Cmentarzysko kultury wielbarskiej w Litwinkach, pow. nidzicki*, WA LXVII, 195–226.
Zaborowski J. 1987: *Cmentarzysko kultury grobów kloszowych i kultury przeworskiej Biejków gm. Promna, stanowisko 9*, [w:] *Materiały Konserwatorskie. Badania archeologiczne w woj. radomskim – 1986*, Radom, 12–14.
Zieling N. 1989: *Studien zu germanischen Schilden der Spätlatène- und der römischen Kaiserzeit im freien Germanien I–III*, B.A.R. Int. Series 505, Oxford.
Ziemlińska-Odojowa W. 1999: *Niedanowo. Ein Gräberfeld der Przeworsk- und Wielbark-Kultur in Nordmasowien*, Monumenta Archaeologica Barbarica VII, Kraków.

THE VOICE OF TRADITION. A CEMETERY FROM THE ROMAN PERIOD AT WYSZOMIERZ WIELKI, ZAMBRÓW COUNTY

SUMMARY

The site at Wyszomierz Wielki, Zambrów County, is located on the border of the Northern Mazovian Lowland and North Podlasie Lowland in NE Poland. A cemetery from the Roman Period was situated at the edge of a vast wet meadow north-west of the village and south of a kame-moraine forming the characteristic landscape of this area – a cluster of longitudinal elevations called *Czerwony Bór* (Fig. 1). Rescue excavations at the site took place in 2015 during works preceding the expansion of the European route E67, the so-called Via Baltica (Fig. 2).

The cemetery is interesting and unusual in many ways. It was located not on the top of the local elevation, which is common for Mazovian cemeteries from that period, but on a slope of a smaller nearby hill (Fig. 1, 3). It is also surprisingly small – 12 cremation graves, located on the NE-SW line, with a length of about 30 m, were discovered there. Some of the graves seem to be paired (features 138 and 139, 109A and 109B, 236 and 108, and 110 and 111) (Fig. 21:A). Eleven graves, including those with Almgren 41 type brooches (Fig. 4:1, 9:5.6, 10:5.6, 11:3.4, 13:1–4), one-layer combs of the Thomas AI type and antler pins (Fig. 4:3, 9:2, 10:1.9, 11:5), should be dated to phase B2/C1–C1a, i.e. the oldest horizon of the Wielbark Culture in Mazovia and Podlachia. The lack of inhumation burials is also characteristic of this initial phase, which corresponds to the historical migration of the Gothic tribes. The grave goods and results of anthropological bone analysis allow us to conclude that a man (feature 139) and women (features 109A, 111, 227 and 228, possibly also features 108 and 235) were probably buried there; feature 235 also contained the bones of a newborn, which may suggest the burial of a woman who died in childbirth. A several-year-old child was buried separately, in feature 229. The sex of the deceased from three graves (features 138, 109B and 236) cannot be determined (Fig. 21:B).

The most interesting feature is the richly furnished grave of a warrior, who died at the age of about 40 (feature 110) (Fig. 5–8). Iron shield fittings, including a ritually destroyed boss with a blunt spike of type Jahn 7a and an iron grip with simple, undefined plates of type Jahn 9/Zieling V2 from the 5th and 6th group of armaments according to K. Godłowski and dated to phase B2/C1–C1a, were found in the grave. The most interesting elements of weaponry, with Scandinavian references, are a spearhead with the blade constricted in the middle, corresponding to spearheads of type 6 from a bog deposit from Illerup, Jutland, and a bent javelin head with large, asymmetrical barbs, whose curved ends point towards the socket, corresponding to type 8 of spearheads from Illerup, i.e. of the Scandinavian *Simris* type. In the areas north of the Baltic Sea, both of these types are dated to phase C1.

Fragments of two rings made of deer antlers and delicate trough-shaped fittings made of copper alloy, probably from the edge of a decorative waist belt, are the only decorations and dress accessories found in the grave (Fig. 7:15–18). Two glass counters (Fig. 7:13.14, 15:8.9), and possibly traces of the third one (Fig. 7:10) are probably all that remains of a larger set, while a few iron fittings are most likely parts of a wooden folding game board. The ring and handle were probably used to open and close the board, while two corner fittings must have strengthened its edges (Fig. 7:7.10–12, 15:5). Similar objects, in addition to a full (?) set of counters, were found in the late Roman grave 41 from Simris in Scania, where a warrior was also buried (Fig. 16:1.2)[62]. Although no board hinges, as the ones known from the 'Doctor's grave' from Stanway, SE England (Fig. 16:4–8), dating to the middle of the 1st century CE[64], dating to the middle of the 1st century CE, were found in the grave from Wyszomierz Wielki, it seems that the two ornamental iron fittings attached with three rivets each could have fastened a leather belt that acted as such a hinge (Fig. 7:8.9, 15:4). This is supported by the shape and width of the fittings, and by the number of rivets, suggesting that they pressed against some not preserved element. Carefully bent nails of the handle, corner fittings and alleged hinges may indicate that the board formed a kind of a 'container' for counters when folded (Fig. 17).

Fragments of an imported vessel of the *terra sigillata* type were also found in the grave (Fig. 8:19,15:6.7). The vessel that served as a cinerary urn (Fig. 8:20, 13:5) was wheel-made, i.e. made using a technique that was only just beginning to come into use in the lands north of the Carpathians in phase B2/C1–C1a[93.95.96].

The burial from feature 110 shows features characteristic of the Przeworsk Culture – primarily, the set of ritually destroyed weapons, although it should be noted that both spearheads are not typical of this culture [72.73.80]. In phase B2/C1-C1a, only relicts of the settlement of the Przeworsk Culture, identified with the 'Vandal' peoples, were present in right-bank Mazovia, and the population of this culture had been replaced by the people of the Wielbark Culture, identified with the 'Gothic' tribes. It is then possible – as the other graves from this cemetery, undoubtedly attributed to the Wielbark Culture, seem to indicate – that it is a rare case of a burial with a weapon of a 'Gothic' warrior of this particular culture. Although Wielbark weaponry is very poorly known, it has Scandinavian references in the Late Roman Period[123].

The man buried in this grave, most likely a member of the local elite, must have been affiliated with an older cultural tradition. What is more, this tradition still had to be legible and acceptable for the people organising funerary rituals. Grave 110 from Wyszomierz Wielki is another of the burials from the end of the Early Roman/beginning of the Late Roman Period, combining features of the Przeworsk and Wielbark Cultures, that are being discovered more and more often in eastern Mazovia and Podlachia[128–130] and constitute an important contribution to the study of the processes of cultural (and political) change that took place in *Barbaricum* during this turbulent period.

Translation: Kinga Brzezińska

ANEKS 1

EKSPERTYZA ZWIERZĘCYCH SZCZĄTKÓW KOSTNYCH Z OBIEKTU 110 ODKRYTEGO NA CMENTARZYSKU W WYSZOMIERZU WIELKIM

Analizie poddano materiał osteologiczny składający się z 45 fragmentów kości i przedmiotów kościanych. Zwierzęce szczątki kostne zidentyfikowano pod względem taksonomicznym i anatomicznym. Przy szacowaniu wieku zwierząt korzystano z kryteriów ustalonych przez Jana Koldę[1] (1936).

Wszystkie fragmenty kości znalezione w obiekcie kultury przeworskiej nosiły ślady przepalenia. Fragmentacja kości, rodzaj spękań, odkształcenia, porowatość oraz biała (ewentualnie biało-szara) barwa wskazują na poddanie ich działaniu wysokiej temperatury, co najmniej 900–1000°C[2]. Nie udało się rozpoznać ośmiu fragmentów, nie ma nawet pewności, że wszystkie pochodziły od zwierząt. Jeden fragment trzonu kości długiej, nie mający wyraźnych cech diagnostycznych, oznaczono jako należący do bliżej nieokreślonego gatunku ptaka (sugerując się rozmiarami, grubością istoty zbitej oraz oglądem mikroskopowym). W obiekcie odnotowano szczątki następujących gatunków:

Ś w i n i a: dwa fragmenty żebra (jeden ze śladami cięcia przy jednym z przełamów); sześć fragmentów jednej kości udowej prawej młodego osobnika (poniżej 3–3,5 roku): jeden fragment główki, trzy fragmenty trzonu i dwa fragmenty nasady dalszej; pięć fragmentów kości udowej lewej młodego osobnika (poniżej 3–3,5 roku): trzy fragmenty trzonu i dwa fragmenty nasady dalszej; jeden fragment śródręcza III młodego osobnika (poniżej 2 lat) – koniec bliższy z trzonem; jeden fragment kości stępu (*centroquartale*) z prawej kończyny; jeden fragment członu palcowego I młodego osobnika (poniżej 2 lat); jeden fragment członu palcowego II prawego młodego osobnika (poniżej 1 roku). Istnieje duże prawdopodobieństwo, że opisane wyżej kości pochodziły od jednego osobnika w wieku poniżej 1 roku.
K u r a d o m o w a: jeden fragment nasady bliższej z trzonem kości udowej.

Dwa pierścienie wykonane zostały z poroża jelenia, z istoty zbitej tyki głównej lub większych odrostków.

Dr hab. Anna Gręzak
Wydział Archeologii Uniwersytetu Warszawskiego
ul. Krakowskie Przedmieście 26/28
PL 00-927 Warszawa
abgrezak@uw.edu.pl
https://orcid.org/0000-0002-6178-3577

[1] J. Kolda, *Srovnávací anatomie zvířat domácích se zřetelem k anatomii člověka*, Brno 1936.
[2] Por. J. Wahl, *Beobachtungen zur Verbrennung menschlicher Leichname*, „Archäologisches Korrespondenzblatt" 11, 1981, 271–279.

ANEKS 2

ANALIZA ANTROPOLOGICZNA MATERIAŁU KOSTNEGO Z CMENTARZYSKA W WYSZOMIERZU WIELKIM

Legenda : 1 – nr obiektu; 2 – masa (g); 3 – barwa; 4 – stopień przepalenia; 5 – wiek; 6 – płeć; 7 – kości diagnostyczne; 8 – uwagi.

1.	2.	3.	4.	5.	6.	7.	8.
108	321,7	beżowo-popielata	średni	*adultus* (25–35 lat)	F?	kości płaskie ze sklepienia czaszki (średniej grubości, gracylne); fragmenty nasad kości długich (zosyfikowane); fragmenty trzonów kości długich (ściany kanałów jam szpikowych dość grube; duże rozmiary), w tym kość piszczelowa (ostra krawędź przednia)	kości niejednoznaczne morfologicznie, z niewielką przewagą cech płciowych żeńskich
109A	536,7	beżowo-brązowa	średni	*adultus* (ok. 25 lat)	F	kości płaskie ze sklepienia czaszki (dość cienkie, gracylne, szwy otwarte); fragment górnej krawędzi oczodołu (ostra, gracylna); fragment z okolicy kąta żuchwy (słabo urzeźbiony, rozwarty); 2 korzenie zębów stałych (małe, uformowane); fragment rzepki (niedużej); fragmenty nasad kości długich (zwarta istota gąbczasta, zosyfikowane); trzony kości długich (słabo urzeźbione, niezbyt dużych rozmiarów), w tym kości udowej (kresa chropawa słaba)	na kościach ślady żelazistych przebarwień
109B	2,2	popielato-biała	dość silny	dorosły (?)	?	trzy fragmenty kości, w tym kość płaska ze sklepienia czaszki (cienka, gracylna) oraz fragmenty trzonu i nasady kości długiej (dość dużych rozmiarów)	kości mało diagnostyczne, prawdopodobnie ludzkie
110	954,6	beżowo-popielata	średni	wczesny *maturus* (ok. 40 lat)	M	kości płaskie sklepienia czaszki (grube masywne, dobrze urzeźbione, widoczny początek obliteracji szwów), w tym łuska kości potylicznej (guzowatość potyliczna zewnętrzna dobrze zaznaczona, masywna), fragment łuku nadoczodołowego (silny, wyraźny, czoło pochyłe); fragment części skalistej kości skroniowej lewej (duże rozmiary); fragment łuku jarzmowego (średniej grubości); fragmenty paliczków i kości śródręcza (nasady zosyfikowane); fragmenty trzonów kości długich (duże rozmiary, grube ściany kanałów jam szpikowych, silne przyczepy mięśniowe), w tym kość udowa (kresa chropawa wyraźna), kość piszczelowa (zaokrąglona krawędź przednia); fragmenty kręgów (masywne, zosyfikowane, brak osteofitów na brzegach); fragmenty nasad kości długich z różnych partii szkieletu (dość duże rozmiary, zwarta istota gąbczasta); fragmenty miednicy z okolicy panewki (dość duża średnica) i kości kulszowych (zosyfikowane, masywne); fragmenty żeber (dość duże rozmiary)	
111	693,3	popielato-beżowa	średni	*adultus/maturus* (ok. 35 lat)	?	kości płaskie ze sklepienia czaszki (średniej grubości, początek obliteracji szwów); fragment części skalistej lewej (nieduże rozmiary); fragment wyrostka kłykciowego żuchwy (małe rozmiary); trzony kości długich (ściany kanałów jam szpikowych średniej grubości, dość duże rozmiary); fragmenty nasad kości długich (zosyfikowane), w tym głowa kości udowej (istota gąbczasta dość zwarta); fragmenty paliczków (małe, gracylne, zosyfikowane)	kości niejednoznaczne morfologicznie
138	5,2	kremowo-beżowa	średni	dorosły	?	fragment trzonu żuchwy (gracylna, zobliterowana część zębodołów z okolicy trzonowców); pięć fragmentów kości długich (dość gracylne, ściany kanałów jam szpikowych średniej grubości)	kości mało diagnostyczne
139	701,8	beżowo-kremowa	średni	*maturus* (35–45 lat)	M?	kości płaskie ze sklepienia czaszki (dość grube, masywne, widoczny początek obliteracji szwów), w tym łuska potyliczna (kresa karkowa silna) oraz fragment górnej krawędzi prawego oczodołu (zaokrąglona); dwie części skaliste kości skroniowych (gracylne, nieduże rozmiary); pięć fragmentów korzeni zębów stałych (uformowane, niezbyt duże); fragment z okolicy wyrostków sutkowych kości skroniowych (dość masywne, wystające); wyrostek czołowy kości jarzmowej lewej (z guzkiem brzeżnym); fragment trzonu żuchwy (zębodoły po uzębieniu stałym); wyrostek dziobiasty żuchwy (dość duży); fragmenty nasad kości długich (istota gąbczasta lekko rozrzedzona); trzony kości długich (dość masywne; ściany kanałów jam szpikowych grube), w tym kość udowa (kresa chropawa silna)	dodatkowo wydzielono część skalistą kości skroniowej prawej (mała, gracylna) innej, niedorosłej osoby
227	534,5	beżowo-popielata	średni	wczesny *adultus* (ok. 20 lat)	F?	kości płaskie ze sklepienia czaszki (średniej grubości, szwy otwarte); fragment gałęzi żuchwy (wyrostek dziobiasty gracylny); sześć fragmentów korzeni zębów stałych (nieduże, uformowane); fragment wyrostka zębodołowego szczęki (łuk i zębodoły małe); fragmenty nasad kości długich (widoczne niedokostnienia); fragmenty trzonów kości długich (urzeźbienie średnie, rozmiary dość duże); fragmenty paliczków; fragmenty kręgów (gracylne)	ślady zielonych przebarwień na kościach
228	480,9	popielato-szare	średni	*adultus* (ok. 25 lat)	F?	kości płaskie ze sklepienia czaszki (dość cienkie, gracylne, szwy otwarte); część skalista kości skroniowej lewej (mała, gracylna); korzeń zęba stałego (nieduży, świeżo uformowany); wyrostek czołowy kości jarzmowej prawej (gracylny, bez guzka brzeżnego); fragmenty kręgów szyjnych (nieduże, brak osteofitów); fragmenty nasad kości długich (zwarta istota gąbczasta, zosyfikowane); trzony kości długich (urzeźbienie średnie, ściany kanałów jam szpikowych średniej grubości)	kość skroniowa lewa wraz z wyrostkiem sutkowym znacznie masywniejsza i większa od reszty (domieszana wtórnie?)
229	206,5	kremowy	dość silny	*infans* I/II (ok. 8 lat)	?	kości płaskie sklepienia czaszki (cienkie, gracylne, szwy obustronnie otwarte); fragment części skalistej kości skroniowej (nieduża); fragment korzenia zęba stałego? (gracylny, uformowany); trzony kości długich (cienkie ściany kanałów jam szpikowych, małe rozmiary)	kości niezbyt diagnostyczne
235	28,8	beżowo-kremowa	średni	*adultus–maturus* (25–45 lat)	?	fragmenty kości płaskich ze sklepienia czaszki (średniej grubości, gracylne); trzony kości długich (ściany kanałów jam szpikowych średniej grubości, urzeźbienie słabe), w tym kość piszczelowa (ostra krawędź przednia); fragmenty kręgów (zosyfikowane, brak zmian degeneracyjnych i przeciążeniowych)	kości niezbyt diagnostyczne
235	3,8	popielato-szara	dość silny	*phoetus/infans* I	?	kości płaskie ze sklepienia czaszki (bardzo cienkie, gracylne); dwie piramidy skaliste obu kości skroniowych (małe, gracylne, nieuformowane); dwa fragmenty zawiązków zębów mlecznych	dokładny wiek trudny do ustalenia (noworodek lub późny płód)
236	1	kremowo-biała	średni	dorosły (?)	?	fragment trzonu kości długiej (średnica dość duża, ściana kanału jamy szpikowej niezbyt gruba)	prawdopodobnie kość ramienna

Dr Łukasz Maurycy Stanaszek
Państwowe Muzeum Archeologiczne w Warszawie
ul. Długa 52 «Arsenał», PL 00-241 Warszawa
stanaszek@pma.pl; https://orcid.org/0000-0003-2743-2922

WYKAZ SKRÓTÓW TYTUŁÓW CZASOPISM I WYDAWNICTW WIELOTOMOWYCH

ABBREVIATIONS OF PERIODICALS' AND SERIAL PUBLICATIONS' TITLES

AAC	– „Acta Archaeologica Carpathica", Kraków
AAHung.	– „Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae", Budapest
AFB	– „Arbeits- und Forschungsberichte zur sächsichen Bodendenkmalpflege", Berlin (Stuttgart)
Amtl. Ber.	– „Amtlicher Bericht über die Verwaltung der naturgeschichtlichen, vorgeschichtlichen und volkskundlichen Sammlungen des Westpreußischen Provinzial-Museums für das Jahr...", (później: „Amtlicher Bericht über die Verwaltung der naturhistorischen, archaeologischen und ethnologischen Sammlungen des Westpreußischen Provinzial-Museums für das Jahr..." oraz „Amtlicher Bericht über die Verwaltung der naturgeschichtlichen, vorgeschichtlichen und volkskundlichen Sammlungen des Westpreußischen Provinzial-Museums für das Jahr..."), Danzig
APolski	– „Archeologia Polski", Warszawa
APS	– „Archeologia Polski Środkowowschodniej", Lublin (wcześniej: Lublin-Chełm-Zamość)
AR	– „Archeologické rozhledy", Praha
B.A.R. Int. Series	– British Archaeological Reports, International Series, Oxford
BerRGK	– „Bericht der Römisch-Germanischen Kommission", Frankfurt a.M.-Berlin
BJahr.	– „Bonner Jahbücher", Köln/Bonn
BMJ	– „Bodendenkmalpflege in Mecklenburg-Vorpommern", Lübstorf (wcześniej: „Bodendenkmalpflege in Mecklenburg. Jahrbuch ...", Schwerin/Rostock/Berlin)
CRFB	– Corpus der römischen Funde im europäischen Barbaricum
FAP	– „Fontes Archaeologici Posnanienses" (wcześniej: „Fontes Praehistorici"), Poznań
Inf.Arch.	– „Informator Archeologiczny. Badania rok ...", Warszawa
InvArch.	– „Inventaria Archaeologica, Pologne", Warszawa-Łódź
JmV	– „Jahresschrift für mitteldeutsche Vorgeschichte", Halle/Saale
JRGZM	– „Jahrbuch des Römisch-Germanischen Zentralmuseums Mainz", Mainz
KHKM	– „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej", Warszawa
KSIA	– Kratkie soobŝeniâ Instituta arheologii Akademii nauk SSSR (Краткие сообщения Института археологии Академии наук СССР), Moskva
MIA	– Materialy i issledovaniâ po arheologii SSSR (Материалы и исследования по археологии СССР), Moskva
MatArch.	– „Materiały Archeologiczne", Kraków
MS	– „Materiały Starożytne", Warszawa
MSiW	– „Materiały Starożytne i Wczesnośredniowieczne", Warszawa
MSROA	– „Materiały i Sprawozdania Rzeszowskiego Ośrodka Archeologicznego", Rzeszów-Krosno-Sandomierz-Tarnów (-Przemyśl/Tarnobrzeg)
MZP	– „Materiały Zachodniopomorskie", Szczecin
PA	– „Památky archeologické" (wcześniej: „Památky archeologické a místopisné"), Praha
PArch.	– „Przegląd Archeologiczny", Poznań
PMMAE	– „Prace i Materiały Muzeum Archeologicznego i Etnograficznego w Łodzi. Seria Archeologiczna", Łódź
PomAnt	– „Pomorania Antiqua", Gdańsk
Prahistoria ziem polskich	– *Prahistoria ziem polskich*, tom I: *Paleolit i mezolit* (red. W. Chmielewski, W. Hensel), Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk 1975; tom II: *Neolit* (red. W. Hensel, T. Wiślański), Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk 1979; tom III: *Wczesna epoka brązu* (red. A. Gardawski, J. Kowalczyk), Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk 1978; tom IV: *Od środkowej epoki brązu do środkowego okresu lateńskiego* (red. J. Dąbrowski, Z. Rajewski), Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk 1979; tom V: *Późny okres lateński i okres rzymski* (red. J. Wielowiejski), Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk 1981
Prussia	– „Sitzungsberichte der Altertumsgesellschaft Prussia" (później: „Prussia. Zeitschrift für Heimatkunde"), Königsberg.
PZ	– „Praehistorische Zeitschrift", Berlin-New York
RArch.	– „Recherches Archéologiques", Kraków
RB	– „Rocznik Białostocki", Białystok
RGA	– Reallexikon der Germanischen Altertumskunde: 1. wyd.: J. Hoops (wyd.), tomy 1–4 (K. J. Trübner, Straßburg 1911–1919), 2. wyd.: H. Jankuhn, H. Beck i in. (wyd.), tomy 1–35 (de Gruyter, Berlin-New York 1973–2007).
RO	– „Rocznik Olsztyński", Olsztyn
RosArh.	– „Rossijskaâ arheologiâ" (Российская археология), Moskva
SJahr.	– „Saalburg Jahrbuch", Berlin-New York
SlA	– „Slovenská archeológia", Bratislava
SovArh.	– „Sovetskaâ arheologiâ" (Советская археология), Moskva
SprArch.	– „Sprawozdania Archeologiczne", Kraków
SprPMA	– „Sprawozdania P.M.A.", Warszawa
WA	– „Wiadomości Archeologiczne", Warszawa
ZfE	– „Zeitschrift für Ethnologie", Berlin
ZNUJ	– „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego", Kraków
ZOW	– „Z otchłani wieków", Warszawa

Sprzedaż / Retail:
Długa 52 (Arsenał), 00-241 Warszawa

Sprzedaż wysyłkowa / Mail order:
tel./phone: +48 22 5044 899
e-mail: wydawnictwapma@pma.pl

Państwowe Muzeum Archeologiczne. Warszawa 2020. Wydanie I. Nakład 350 egz.

Druk i oprawa: Drukarnia Janusz Bieszczad, ul. Moszczenicka 2, 03-660 Warszawa